

XVI. ПИЯНСТВОТО НА ЕДИН НАРОД

Наистина, заедно с напредването на пролетта и революционният кипнеж напредваше гигантски. Цяла Западна Тракия – главната му област – приличаше тая пролет на един вулкан, който издаваше глух тътен, предвестник на избухването. Рояк апостоли и проповедници кръстосваха планини и полета и организираха борбата. Те намираха навсякъде добър прием; разтворени обятия, за да ги прегърнат, сърца открити – да ги чуят – един народ, жаден за великото слово на свободата, нетърпелив да понесе кръста си на Голгота (*да поеме тежестта на своята съдба*).

(...да понесе кръста си на Голгота... – *Свещено писание, от Иоана Свето Евангелие Глава 19: 14. „Тогява беше петък пред Пасха, около шестия час. И рече Пилат на юдеите: ето вашия Цар! 15. Ала те звикаха: премахни Го, премахни, разни Го! Пилат им казва: вашия Цар ли да разни? Първосвещениците отговориха: ние нямаме друг цар, освен кесаря. 16. И тогава им Го предаде, за да бъде разнат. И взеха Исуса и Го поведоха. 17. И носейки кръста Си, Той излезе на мястото, наречено Лобно, по еврейски Голгота; 18. там Го разниха, и с Него други двама, от едната и от другата страна, а посред - Исуса. 19. А Пилат написа и надпис, и го постави на кръста. Написано беше: Исус Назорей, Цар Иудейски.“)*

Една дълга върволица от предшественици бяха започнали доброто дело, бяха подготвили вече духовната нива на България и бяха хвърлили там семето на самосъзнанието. Тая дивна върволица, която започваше от Паисий – един калугер (*монах*), и свършваше с Левски – един дякон – два светци, – беше засеяла и наторила вече нивата и първият беше я благословил от височината на Атон, последният – от височината на бесилото.

(Атон – *Света гора Атон е средище на духовна православна дейност. Намира се в северната част на днешна Гърция. Там са разположени много мъжки православни манастири – български, гръцки, руски, сръбски, арменски и др. Паисий Хилендарски отива там и през 1745 г. се замонашва в сръбския Хилендарски манастир. По-късно се премества в българския Зографския манастир на същия остров Атон, а през 1762 г. завършва там написването на своята „История славяноболгарская“.*)

Преди двайсетина години Раковски, след като бе загатнал в едно село за въстание, едва се бе спасил от пайванта на селяните, с помощта на женски дрехи.

(пайвант – *въже, с което се връзват нахъсо предния и задния крак на коня, за да не бяга, когато пасе*)

Сега народът, като чуеше, че иде апостол, вместо потери (*въоръжени групи за преследване*), изпращаше свои представители да го приемат. И той слушаше, и той гълташе жадно животворната реч, както пресъхналото гърло приема кристалната струя вода. Кажеха ли му: бъди готов, трябва да мреш! – черквата даваше попа си, школото даскала си, полето орача си, найката сина си. Идеята със стихийна сила проникваше навсякъде, обхващаше всичко – и балкана, и равнината, и колибата на сиромаша, и килията (*манастирската стая*) на монаха.

Даже и чорбаджиите *(богатите и влиятелни хора)*, жигосаната *(белязаната)* класа, спъвалото на народното напредване, се намериха под обаянието на идеята, която вълнуваше умовете и в тяхната среда. Наистина, в сравнение с това, което можеха да направят, те взеха слабо участие в патриотическото движение, но не му и пречиха – защото не го издадоха. Предателствата и подлостите, отвсякъде и от всички, дойдоха след катастрофата, те са нейните вечни изчадия *(тук: грозни явления, които винаги съпътстват катастрофата)*...

Напрасно някои пристрастно искат да монополизират *(тук: да припишат)* това въодушевление само в полза на она част от народа, чиито крака обуваха цървули *(в полза на бедните селяни)*, в ущърб на историческата истина. Напрасно. Революционният дух, тоя огнен серафим *(ангел)*, засегна с крилото си и обикновените селяни, и завършилите университет, и овчарите и чиновниците, и поповете и капелите *(градските дами и господа)*.

Както във всичките прогресивни борби на България, науката и кръстът, тоест духът, стоеше на първо място. Списъкът с имената на новите български мъченици ясно доказва това. Истина е, че главният контингент *(най-многобройни участници)*, и преди, и сега, даде народната маса, но тя даде онова, което беше по силата ѝ: числото *(количеството участници)*. Трябваше интелигенцията да му даде смисъл и душа...

Впрочем, въодушевлението растеше и заливаше всичко. Всеки ден то придобиваше нови размери и нова сила и заедно с него вървяха приготовленията; старо и младо се беше заловило за работа. Селяните не доо-раваха нивите, за да леят куршуми, а гражданите зарязваха търговията. Тайни пощи сновяха денонощно между разните комитети и централния в Панагюрище, тайните полиции следяха явните; младежите излизаха на военно обучение с пушки под командата на стотници *(командири на подразделения от 100 души)* и десетници *(командири на подразделения от 10 души)*; жените тъчаха навуца *(плат, който се увива около краката вместо чорапи)*, плетяха върви за тях и увиваха фишеци *(картонени гилзи)*, а бабите месеха и печеха сухари; чизмарите *(които правят обувки и войнишки ботуши)* правеха само чанти, цървули, паласки *(кожени чанти за куршуми)* и други бунтовнически потреби *(предмети)*; самите селски векили *(лица, избрани от селяните да ги представляват пред властта)*, бириниците *(които събират данъците)*, кметовете и други официозни лица взимаха ревностно участие в подготовлението.

Във всяко село растеше складът за оръжия, куршуми и барут – барута го доставяха самите турци; черешовите дънери издълбани, одялани, стегнати с железни обръчи, образуваха артилерията *(тежките огнестрелни оръжия)*! А копринените знамена с ревящи лъвове, извезани *(изброирани)* с позлатени и посребрени конци фантастическите хъшовски премени, свещеническите лъскави одежди и кръстовете, и хоръгвите *(хоругвите, църковните знамена)* представляваха декора на настъпващата борба. Влиянието на това общо опиянение се отрази и на самите игри на децата. Те замениха челика *(игра с пръчки, заострени в двата края)*, топката, ликото, пумпала с игра на талим *(военно стрелно обучение)*, сред улиците, като си правеха пушки от пищели *(кухи стъбла)*, саби от дръвца...

Старите хора, учудени, си казваха: „Това е поличба божия.“ (Това е знак божии за това, което предстои.) А поличби небесни (предварителни знаци от съдбата) нямаше, които да предсказват страшната буря. Да, освен чудноватото предсказание: „Туркия ќе падне, 1876“ (Турция ще падне, 1876), което обикаляше навред и смущаваше най-скептичните умове... Напротив, пролетта беше подранила много и бе превърнала цяла Тракия в райска градина. Трендáфиловите (розовите) градини бяха разцъфнали чудно и разкошно като никога. Полята и нивите обещаваха великолепни жътви, които нямаше да има кой да прибира...

И в няколко дена, тайно и полека,
народът порасте на няколко века...

(И за няколко дни тайно и полека,
народът израстна с няколко века...)

Що се отнася до пасивното отношение на турското правителство при такива открити и нагли агитации, при такова шумно въоръжаване и готвене за въстание на България, това се обяснява чрез неговата слепота и презрение към нарасналите сили на раята. „Това са заешки тупурдии“ (заешки игри, жалки и безобидни действия), казваха благодушните ефендета (кротките и простодушни турски господари). „Това са Даживейлердените“ (българите, които издигат лозунга „Да живеей свободна България!“), казваха горделивите господари и пренебрежително се подсмиваха под мустак. Има думи, които означават епохи. „Даживейлердените“ – това беше въплътеното народно самосъзнание, излязло тържествуващо от трийсетгодишната борба за черковна независимост.

(Даживейлердени – иронично название, дадено от турците на българите, които мечтаят за свободата на България. Изразът приблизително означава „хора, които крещат напразно „Да живеей свободна България!“ и се отдават на безсмислена радост и на неосъществими мечти.)

Но „Даживейлердените“, които пиеха наздравици за българската екзархия през 1870 г., се превърнаха през 1876 г. в бунтовници, които лееха куршуми и правеха топове, за да поздравят българската свобода.

(С фирман на султан Абдул Азис на 12 март 1870 г. е призната автономията на българската национална църква, възглавена от екзарх, избран от българските църковни органи.)

Турците не осъзнаваха тези промени. Те не можеха да вървят заедно с времето си и да виждат пространствата, които превземаше прогресът на идеите. А впрочем и да виждаха, вече беше късно: те нямаха нито такава широка тъмница (толкова голям затвор), нито такъв дълъг синджир, за да оковат една гигантска идея, невидим Крали Марко, който местеше планини.

Един ден нашите потомци ще се удивляват – какво имам предвид? И ние самите, съвременниците на описваната епоха – отрезвели вече от цял ред исторически примери, се чудим и маем какво е било това умствено опиянение, това върховно безумство на народа, да се готви за борба с

една страшна империя, с все още велики военни сили? Да се готви, и то с надеждата, че ще я събори, с такива нищожни до смешност средства? Да дели с нея мегдана (да си съперничи с нея) в самото ѝ сърце, в „чревата адово“ (в самия ад), както бе казал някога Марко Иванов (*Чорбаджи Марко*), без да си е осигурил съюзници, освен ентузиазма си – плява (ситни частици от сламки, които се отделят при преработката на зърнени култури), която пламва и гасне, и илюзията – призрак, който става нищо. Историята рядко ни дава пример за такава самонадеяност, която граничи с лудост. Българският национален дух никога не се е вдигал до такава висота и надали ще се вдигне друг път...

Ние поставихме специално ударение върху това начало на борбата, защото само тя е поразителна и е мерило за силата на една велика идея, възприета от благоприятна почва. Самата борба, която последва, не заслужава името си...

Но ние дори нямаме намерение да я описваме. Разказът ни по необходимост се натъкна на един епизод от нея, епизод, който следва нататък и който илюстрира революцията, тоя чудовищен „крах“ на най-светлите надежди...

ХVII. ПЛЕСНИЦА

На сутрешния ден след оня, в който проследихме Марко Иванов от Калчовата тополивница (работилницата, където се правят оръдия) до техния арсенал (склад), Ганковото кафене димеше и гърмеше от весели кикотения.

Тях ги бе причинил Иванчо Йотата, понеже Франгов, като четеше във вестник „Право“ статия, посветена на австрийската политика на изток, се беше спънал във фразата „Drang nach Osten“, а Иванчо Йотата обясни, че то значело „драг наш остѐн“.

(в. „Право“ е български вестник, излизал в Цариград през 1869г. Той е продължение на сатиричния български вестник „Гайда“, чието подзаглавие е „Сатирически вестник за свестяване на българите“.)

(Drang nach Osten, драг нах остѐн – нем. натиск на Изток – израз, появил се в средата на 19 век и използван в националистическите дискусии във втората половина на същия век)

(драг наш остѐн – българската дума „остѐн“ означава пръчка за удряне на животни, с цел да бъдат подканени да вървят. Объркването на немската дума „остѐн“ – изток с българската дума „остѐн“ – пръчка за говедата, предизвиква смях у знаещите.)

Всеобщият кикот (кикотене, смях) оглушаваше кафенето.

Само Кандов, който все мълчаливо стоеше в ъгъла, не се изсмя. Сякаш той не виждаше и не чуваше какво става около него. Вероятно, умът му беше унесен в други предели. По мършавото му, бледно, замислено лице беше разляна още по-силна меланхолия и тъга, нещо болезнено, неизразимо болезнено, и то представяше пълен контраст с безгрижните и разтегнати от смеха физиономии наоколо.

Смеховете се уталожиха, защото в това време църковната служба беше свършила, всички присъстващи зазяпаха през прозорците и разглеждаха добре облечените минувачи и минувачки на улицата.

Между последните се мярна и Рада.

Тя беше облечена в черно и скромно. Бузите ѝ бяха разцъфтели като два божура от вътрешно благополучие. Тя привлече всички погледи; много от тия погледи не бяха благосклонни; имаше и презрителни, защото тия дни за Рада обикаляше един твърде неприятен слух.

Хаджи Ровоама беше пръснала слуха, че Рада приема любовници, пред-решени *(преоблечени така, че да не ги разпознаят)*, по тъмна нощ. И тя се кълнеше в бога, че с очите си е видяла.

Истината беше, че някой бил видял случайно Огнянов, когато излизал от Радици, без да го познае. Дошъл до ухото на калугерицата тоя слух и тя се постара да го разгласи из метоха.

От метоха слухът премина в града. Одумниците *(тези, които одумват и разнасят клюки за хората)* го поеа жадно и Радицито име обикаляше вече из разговорите на бърбиците *(които обичат да говорят)* и на Бойчовите врагове, които чрез нея си отмъщаваха на паметта му.

Самата Рада нищо не знаеше.

Тя беше погълната от щастието си и нито в погледите на съседките, нито в лукавите подсмиввания на другите тя не можеше да отгатне жестоката клевета, на която беше жертва.

Кандов страшно се възмущаваше.

Един път Рада минаваше край кафенето, Стефчов се наведе и пошепна с ехидна усмивка нещо на Мердевенджиев. Църковният певец се обърна, изгледа отминалата мома и смигна лукаво. Шепотът се предаде по-нататък и извика злобни ухилвания. Тържествуващият Стефчов не се задоволи с това: той изрече иронично известния стих от бунтовната песен: „Къде си, вярна ти любов народна?“ и се изкашля безочливо.

(Песента „Къде си, вярна ти любов народна?“ е написана през 1850 г. от Добри Чинтулов (1822–1886))

Мнозина разбраха къде биеше брадвата му *(накъде биеше, какво имаше предвид)* и се спогледаха многозначително.

Стефчов изкусно подхвърли тема за разговор. Подбийшеги и язвителни остроты заваляха по адрес на нещастната девойка.

Кандов, който досега търпеливо слушаше, не можа да се сдържи повече.
– За кого подхвърляте тия подигравки, за Рада Госпожина ли? – попита той Стефчов.

В кафенето се възцари тишина.

– Защо питаш? А и за Рада Госпожина да е, какво от това? – отговори Стефчов упорито.

– Ако говориш за нея, аз ти казвам, че си клеветник и низък човек! – извика студентът запъхтян.

– Аз ли съм низък или ти – това да съди публиката. Що се отнася до това, дали съм клеветник на Рада Госпожина – извинявай. Питай и кучетата... и те знаят... Аз те съветвам да не си правиш труда да защитаващ една опозорена девойка... Не ставай смешен кавалер.

Кандов кипна. Той пристъпи напред кафенето и каза бледен и разтреперан:

– Ти нападаш грубо една беззащитна девица... Вземи си думите назад!

– Докажи ми, че преди една неделя твоята девица не е приемала скришом гост... Една мома, която...

Стефчов не можа да довърши.

– Тоя скришен гост беше Бойчо Огнянов, годеникът ѝ, мерзавецо! – кресна Кандов, като му залепи една плесница.

Звънливият плясък по бузата екна из кафенето.

Зашеметеният Стефчов полетя най-напред от удара и се спусна към студента, който вдигаше бастуна си.

(студента, който вдигаше бастуна си – Европейската мода през XIX век включва бастуна като задължителен аксесоар към елегантното мъжкото облекло. Той е част от стила „денди“, който възниква във Великобритания, а после се разпространява в Европа и Русия. Кандов е учил в Русия. Стилът „денди“ въвежда посенето на прави, изчистени панталони и елегантно сако, вместо украсените със скъпоценни камъни и дантели мъжки дрехи на аристокрацията в предходния период. Стилът денди въвежда минимализъм в облеклото и в подредбата на дама, и най-важно – ежедневното къпане. В периода, за който се говори в „Под игото“, стилът „денди“ постепенно заменя шалварите, фесовете, калпаците, джубетата, ентериите и др. дрехи, характерни за нашия регион по онова време. Все по-често ще забележите, че героите на „Под игото“ започват да носят европейски дрехи, тоест дрехи в стил „денди“.)

Но присъстващите ги разтърваха.

Кафенето се изпълни с глъчка. Отвън любопитни се трупаха на прозорците.

Стефчов изскочи от кафенето със зачервена буза, побеснял от ярост, и се запъти право към конака, решен той път да отмъсти и на Кандов, и на Рада. Той щеше да накара бея да извика на разпит и двамата по повод на Огнянов; дори студентът да успееше да се отскубне чрез отричане на обвиненията, девойката щеше да бъде окончателно опозорена; а точно тя беше причината за днешния скандал.

Но на улицата го срещна слугата му и каза, че е пристигнал пловдивският доктор, който беше викан за Лалка, зле болна. Тогава Стефчов си тръгна към вкъщи.

XVIII. КАНДОВ

Думите, с които Кандов придружи плесницата си, поразиха присъстващите. Най-много Стефчов. Те паднаха като гръм от ясно небе. Но увлечението на горещия студент нямаше лоши последствия за него.

Междувременно някои прозорливци разбраха, че избухването на Кандов имаше по-дълбока причина и не беше само проява на рицарство. Такъв неударжимо страстен гняв, който го доведе до крайност и то по повод на една чужда за него личност, не беше естествен, ако нямаше и други по-лични подбуди. А по това обстоятелство и по други признаци – винаги

уловими за внимателния наблюдател – разбраха, че самият Кандов не бе безразличен към Рада Госпожина.

И не се излъгаха.

Кандов беше влюбен в Рада.

Как се бе случило това?

Съвсем просто.

Младият студент беше една от ония страстни натура, които намират смисъла на живота само в поклонение на някой идеал. Такива натура могат да дишат само увлечени от страстни, силни привързаности...

Млад, горещ, идеалист, Кандов дойде в България, зашеметен от крайни теории и принципи, великодушни в една честна душа, грозни в едно развалено същество.

Първата среща с живота разклати дълбоките убеждения на религията му. Той видя, че тук почвата е съвсем чужда за нея... Той не можеше да се кланя вече на един пукнат кумир *(компрометиран идеал)*.

И потърси нов – той го имаше готов – в лицето на България...

Но преди да види България, в душата му се беше наместило друго божество: той бе видял Рада.

Това се случи скоро след като Огнянов миналата година напусна Бяла черква. Това чувство, най-напред слабо, порасна и наедря бързо в душата му. То го обхвана целия, то стана страст. Кандов полека-лека се отчуждаваше от средата си и от интересите ѝ, избягваше шума и изпаднаше в мечтателна апатия, от която оживяваше само при виждането на Рада. Това продължаваше до тая пролет, когато един ден се стресна, окопити се, възмути се от себе си. Тази страст му се видя подла – подла към Огнянов – негов приятел, престъпна към България, на която беше длъжен да се посвети.

Той се уплаши сам от себе си и побърза да заглуши, да убие в душата си демоничното чувство. Той помисли, че само едно друго по-страшно, по-демонично вълнение може да го спаси и възроди. Той реши да се хвърли всецяло в борбата, която се готвеше, и в премеждията, и в неизвестността ѝ; да се потопи в нейните заглушителни и буйни вълни; да се нагълта и опие с горещата атмосфера на лудото въодушевление и на революционното кипене... Той поиска да изгони Луцифер чрез Велзевул.

(поиска да изгони Луцифер чрез Велзевул – той реши да победи едно зло е друго, още по-голямо; Луцифер е един от Четиримата Крале на Пъкъла, заедно със Сатаната, Беллиал и Левнатан; Велзевул е един от най-висшите демони; стои много високо в йерархията на злото и е най-неконтролируемият.)

Тогава го видяхме, че ненадейно се явява при Соколов с молба да го приемат за член на комитета и с предложение да убие Стефчов.

Именно, убийството на предателя, убийството – работа нова за него и съпроводена със страшни безпокойства, но в този случай благородна, най-много го пленяваше. Той разчиташе на това убийство, то беше изпитанието, през което душата му щеше да излезе нова и бодра; ударът, който щеше да нанесе смърт на предателя, щеше да я нанесе в душата му и на друг страшен враг – обаятелния образ на Рада.

Да, най-напред убийството – кръщение в кръвта и в революцията...

Страшна, но решителна крачка към избавление...

И той още тогава, когато тая мисъл се зароди в тревожната му душа, преди да я съобщи на председателя, той няколко нощи сам я гали, котка, милава страстно, като майка обожаемото си дете... В дългите си безсънници той мечтаеше, той кроеше плана за унищожението на Стефчов, а тия пламенни размишления го поглъщаха изцяло, изпълваха целия му духовен свят и не даваха достъп на друго чувство, на друг интерес. Кандов си спомни за Разколников: и героят на Достоевски също бе замислил убиването на лихварката за благо на човечеството, и той беше тъй симпатичен и трогателен! И двамата бяха в едно и също положение. Това случайно съвпадение ободри, обая, възбуди Кандов... Разколников заставаше пред него като един светъл и ободрителен образец, като идеал. Той даже възприе и начина, по който Разколников бе убил бабичката: щеше да прише втъре в дългото си палто, под мишницата, една връв, само за краищата, така че да може да провеси на нея брадвата за желязната ѝ част. Така никой нямаше да познае, че той носи смъртоносното оръжие.

(Става дума за романа на Ф.М. Достоевски „Престъпление и наказание“. В романа се разглеждат душевните терзания на Родион Романович Разколников – разорен петербургски студент, който убива една лихварка, заради парите ѝ. (Лихварите си хора, които дават пари назаем срещу лихва – например, дават ти 100 лв назаем и после искат да им върнеш 150 лв. (лихвата е 50 лв.)). Сестрата на лихварката става случаен свидетел на убийството и затова Разколников убива и нея, без преди това да е желал смъртта ѝ. Но героят така и не решава своите финансови проблеми.)

За щастие или за нещастие, това се отложи и Кандовият план рухна като една кула от карти. Той беше отчаян... Но революцията стоеше пред него настръхнала и огнена като апокалиптичен звяр, и това го поутеши за нещастията му...

(...апокалиптичен звяр,... – Апокалипсис – за него се споменава в „Откровението на Йоан Богослов“ – пророческо-публицистично съчинение (ок. 95 г.), насочено предимно против римските власти и написано с алегоричен, зашифрован стил; изобличава между другото и жестокостите на „звиря от бездната“, в образа на който е описан римският император Нерон или император Домициан, подложили на гонения християните.)

Ала борбата в душата му продължаваше, нарастваше. При цялата страстност, с която се бе отдавал на делото на революцията, споменът за Рада не го напускаше. Нейният образ се мяркаше предателски зад образа на отечеството; той беше по-дълбоко, по-навътре, имаше самоуверен вид и гледаше със съжаление към този временен гост, влязъл в дома, където тя беше стопанка.

Ако душата му можеше да запази и да побере тези две привързаности – едната наложена от ума и волята, другата от природата – ако можеше да ги съгласува, да ги уравни, да отслаби едната чрез другата!... Той се чудеше на Огнянов как може да обича с еднаква пламенност и България, и Рада, да се раздели така и пак да бъде бодър и силен, да се чувства спокоен и дори щастлив! Каква беше тази негова природа, едра и богата,

която дишаше тъй свободно под бремето на две велики страсти, които се хармонизираха помежду си, даваха ѝ ново мъжество, и я окриляха!...

Как завиждаше на смешната малка страст на Мердевенджииев, която беше излекувал един мечешки рев!

Днес, когато залепи плесницата, Кандов усети, че се озова в странно положение. Той се беше отдал на България, а се бе влюбил в Рада. И по самата сила на нещата той имаше вече в лицето на Огнянов – неговия другар по мисия – един противник. Идеята го привързваше към него, страстта го отдалечаваше...

С доблестната си буйност, като наказваше оскърблението, нанесено на Радината чест, той отиъщаваше и за Огнянов!

Противоречие страшно.

Но борбата, макар и жестока, не беше дълга.

Сърцето удържа победа.

Тоест, природата – над другия духовен свят.

Кандов се предаде изцяло на новата си любов.

Слязъл ненадейно от университетската скамейка в житейското море, той приличаше на човек, паднал от небето на земята. С душа доверчива и със сърце незасегнато от изпитанията на живота, той се оказа неподготвен да ги посрещне. Първото, което му прати злата съдба, беше тая любов. Той се предаде на нея със същата беззаветна разпаленост, както по-преди – на идеалите на социализма (*на мечтите за общество на равенство, справедливост и всеобщо благоденствие*). Разликата беше само, че там действаше мозъкът, а тук сърцето, вироглавец, комуто ни разсъдъкът, ни опитът, ни мъдростта на всичките философи не можеха да се справят с него.

Друг е въпросът, щеше ли да намери взаимност тая страст, с други думи: щеше ли Кандов да намери благополучие, равно на големината ѝ. Или живота му щяха да отровят най-люютото разочарование, най-свирепите страдания...

Никой влюбен не си е задавал този въпрос. Ако си го е задавал – значи не е бил влюбен.

В граматиката на любовта няма въпросителни знаци.

При това Радиното сърце не беше свободно и той знаеше това. Но той не видя това и продължи да гори. Любовта е сляпа.

Не напразно старото гръцко изкуство често изобразява крилатия бог на любовта с вързани очи.

През времето, в което Рада мислеше Огнянов за убит, тя беше тъй смазана от нещастнето си, че дори не се сети да се заимсли за все още редките посещения на студента; полека-лека те ставаха по-чести, както и случайните (но нарочно търсени) срещи с нея... Времето минаваше, а честите срещи с него продължаваха. Най-после Рада, със свойствената си женска досетливост, забеляза неравнодушното отношение на студента към нея. Всеки път признаците на това новопородено чувство ставаха по-явни, заедно с нарастването му.

Най-напред Рада се учуди и смути; после се престори, че нищо не разбира – кой знае, – това даже приятно погъделичка нейното самолюбие; и

най-после се стресна от растящата сила на тая гореща привързаност. Но бидейки свенлива, тя нямаше смелостта да я охлади грубо или да затвори вратата на поклонника си, толкова деликатен, колкото и искрен. Това я обезоръжаваше съвсем.

Кураж за плесница можеха да ѝ дадат само хора като Стефчов.

Рада не знаеше какво да стори. И продължаваше да бъде приветлива към Кандов, като към Бойчов приятел, освен това като към благороден човек. Тя горката мислеше, че с това облекчава копнежа му, степента на който не подозираше, като го посрещаше любезно и лекуваше с огъня на черните си очи. Лош лекар. Нито тя, нито Кандов знаеха, че единственото спасително лекарство за този вид болести е раздялата.

„Очи, които не се виждат, се забравят“, казва и българската поговорка.

XIX. УТРИННО ПОСЕЩЕНИЕ

Вчера, след скандала със Стефчов, Кандов се завърна у дома си твърде разтревожен. Той се затвори в стаята си и до вечерта чете непрестанно все една и съща книга. Той прекъсваше прочита си само, за да отбелязва с молив някои места в книгата, и пак се зачиташе. Той беше напълно отдаден на това занятие и не обядва... Когато го повика майка му, отговори, че го боли главата... Вечерта също не яде. Той цели часове пролежаше на миндера, замислен, с очи към тавана. Когато се възцари нощната тишина, той стана, седна на масата и взе да пише писмо. Тази работа продължи до среднощ... После пак се тръшна на миндера, не да спи, а да мечтае... Свещта горя до сутринта. Първите слънчеви лъчи проникнаха в стаята и удариха в лицето унесеня студент. Той се сепна, отвори очи, уморени и похлътнали от безпокойно спане. Той отиде до масата, прочете пак писмото, прегъна го на четири, потърси плик за писма, не намери и сложи писмото на масата.

– Сега или после? – пошушна си той.

И стоя една минута замислен.

– Не, после, после ще ида... А когато се види с нея...

И той бързо започна да се готви, за да излезе. Когато се намери на улицата, той видя, че още е твърде рано. Слънцето стоеше още ниско на хоризонта; домът, в който живееше Рада, хвърляше сянка по стените на отсрещната къща... От опит той знаеше, че когато сянката се дръпнеше до средата на улицата, където течеше едно поточе, тогава девойката ставаше да полива градината у Лиловичини (в двора на баба Лиловица). Тогава тя вече беше облечена и времето беше подходящо за посещение. Кандов мина няколко пъти по тази улица и погледна ту към зида на Лиловичини (Рада живееше в една стая навътре в двора), ту към сянката. Тя ужасно бавно слизаше по стената на отсрещната къща и до поточето оставаше голямо разстояние, покрито от сянката. Значи, трябваше да се чака още един час и повече, докато слънцето освети половината улица... И Кандов,

с ръце отзад, продължи разходката си; той мина и по други улици, за да не обърне вниманието на минувачите, които започна да среща по-често... Слънцето обливаше вече с ярка светлина цяла Стара планина, могилите *(хълмовете)* над града, керемидените покриви на къщите, белите комини, прозорците, които бяха обърнати на изток. Ранните кафеджии бяха отворили кафенетата си, бакалите *(търговците на хранителни стоки)*, препасани с престилки, метяха калдъръма *(настилката с каменни плочи)* пред магазините си. Гайтанджиите *(които правят гайтани – тънки шнурове за украса на дрехи)* забухаха гайтана *(заудряха с бухалки материала за гайтаните)* върху камъните до чешмите, по улиците засноваха хора, настана движение и живот, градът бръмна от обикновената си смесена шумотевица.

Но всичко това Кандов не го забеляза... Нито слънцето, нито шумът, нито минувачите, нито животът, който закипя около него, не го заинтересува. Той гледаше, мислеше, чакаше само едно: сянката. Тя приближаваше до заветния предел, до поточето в центъра на улицата, и този предел беше краят на неговите мъчителни и страстни вълнения, на тия минути, дълги като векове. Сянката се дръпна до поточето и остави другата половина на улицата цяла в светлина. На Кандов му се стори, че слънцето едва сега изгря... Той с бързи крачки тръгна към вратата на баба Лиловица *(жената на дядо Лило)*. Той се вираше в тая стара, попукана, извехтяла дъбова врата, ниска и кована с гвоздеи с големи разплескани главички, ръждясали и приличащи на петна по вратата... Той ги знаеше колко са на брой и колко резки и цепнатини имаше портата, и как скърцаше, като раздразнено куче, когато се отваряше. Тая порта беше като едно живо същество, с очи, с уши, с глас... Как болезнено-страшно-сладостно се отзоваваше тя на сърцето му, при всяко влизане в нея! Как студено-неприветливо-зловецо, подобно на църковен звън в памет на някой починал човек, пронизваше душата му шумът ѝ, когато на излизане се хлопваше зад него!...

Внезапно тя се отвори. От нея излезе един обикновен българин с потури *(панталони с ниско дъно, шалвари)* и с шапка. Кандов поиска да го посрещне и попита за Рада, но го досрамя. Той изгледа този обикновен човек с голямо вълнение и с някаква завист даже. И продължаваше пак да се разхожда. Мина известно време. Вратата се отвори пак и сега сърцето на Кандов се разтуптя.

От нея излязоха баба Лиловица и Рада. Те бързо тръгнаха нагоре. Той едва сега чу звънливото чукане на клепалото.

(Клепалото е дървена или метална плочка, която издава звук вместо камбана.; През XVI в., при най-голямата политическа и военна мощ на Османската империя, е забранено да се строят нови каменни църкви. Българите имат право само на дървени или ниски полуподземни храмове без камбанарии (позволено е да имат само клепала), без куполи, без да изтъкват сред околните сгради. Имотите на българските манастири са изети в полза на вакъфите (за мюсюлмански религиозни обреди). Последница от насилственото потурчване на родопската компактна българска област е разрушаването на 216 църкви и 33 манастира между Костенец и Асеновград (според писмено известие). - http://www.bgjourney.com/Architecture/ghost/church_arch_XV-XVII.html)

„Вероятно празник някакъв – помисли си той, – отидоха на черква двете.“ Той се спря като прикован на мястото си и все поглеждаше с очи девойката, която се отдалечаваше нагоре. Тя не бе го видяла, защото и като излезе, и като завървя, очите ѝ бяха все наведени. Той неволно забеляза, че тя се беше пременила с новата си черна рокля. Не носеше сега пепелявата басмяна престилчица с белите кръгове и листа, както други дни... Но как беше розово лицето ѝ, строго някак... и пленително!

Дълго време студентът чака завръщането ѝ... Мина се час, два. Той с негодуване слушаше, че клепалото ту престане, ту пак забие, и тоя сух, звънлив и безочлив звук дразнеше нервите му до нетърпимост и го водеше до отчаяние...

– Що за празник е това? – повтаряше той злобно. – Къде отиде тя с тая ужасна бабичка? Какво е това глупаво клепало! Какви са тия вечни празници? До празници ли им е на хората... Защо ми трябва на мен тоя празник, празникът на тия идолопоклонци!

Тези възклицания излизаха от време на време от устата му и той все продължаваше да чака на улицата. Но Рада не се появяваше.

Слънцето отдавна бе прекрачило поточето в центъра на улицата, бе огряло втората половина на улицата и се бе изкатерило по цялата каменна ограда на къщата на баба Лиловица. Минувачите непрестанно кръстосваха и сновяха по улиците, но между тях нямаше ни Рада, ни бабата. А клепалото все биеше.

– Какъв е този безбожен празник! – изфуча много злобно студентът.

Но той дори не искаше да узнае кой е. Когато и да беше попитал, щеше да му каже. Но защо ли му беше? Той отдавна вече не помнеше датите, не забелязваше времето. Пролетта беше в разгара си, но той не забелязваше пролетта... И за какво му е тая пролет, тъй безобразно хубава, тъй коварно очарователна, когато в неговата душа кипи такова море от страдания!... Дори природата имаше безсрамен вид: сякаш се подиграваше с него... И той плю с отвращение върху нещо... Вероятно, върху природата.

Но скоро получи отговор на своите нетърпеливи възклицания.

XX. КАНДОВОТО НЕДОУМЕНИЕ НАРАСТВА

От отсрещната улица насам се понесе монотонен писклив хор от детски гласове. Тия гласове контрастираха с един друг по-силен и по-възрастен глас, който извиваше някаква проточена черковна песен. Странният концерт приближаваше и се чуваше все по-силно. Веднага се появи една група деца с фенери, църковни знамена и дълги свещи от бял восък, превързани с черни панделки; след тях – друга група деца и с тях църковният певец Мердевенджиев, последван от попове, облечени с тържествени църковни дрехи. Из въздуха се разнесе и мирис на тамян (*благовонна дървесна смола, която се използва за ритуали в църквата*): задаваше се погребалното шествие на Лалка. Страдалицата беше издъхнала още през нощта.

Почти целият град придружаваше смъртните ѝ останки. Смъртта на тая жена, покосена млада и зелена, изпълни със скръб всички сърца. Всеки бързаше да каже сбогом на покойницата и да почете последното ѝ пътуване – до гроба. Нито антипатията против баща ѝ, нито ненавистта против мъжа ѝ не възпря света. Лалка беше твърде обична, кротка и добросърдечна и образът ѝ изгони от душите другите земни свирепи вълнения. Навалицата на погребението ѝ (което разбитият ѝ баща не пожали пари да направи по-богато и по-тържествено) беше впрочем извънредно голяма и му придаваше още по-тържествен и по-трогателен вид. Но онова, което спомогна най-много да привлече света, беше мълвата за причината на поболяването ѝ и смъртта ѝ, която сестра ѝ не беше могла да утаи (Лалка, преди да умре, беше поверила всичко на така Гинка). Бедната покойница предизвикваше сълзи във всичките женски очи, плачеха дори и мъже, съвсем чужди на семейството ѝ...

Всички младежи се бяха стекли тук и начело се виждаха членовете на комитета, дълбоко покъртени и натъжени. Те вървяха с носилото.

Когато шествието дойде до мегдана, където се беше изпречил и Кандов като един кол, сложиха носилото, за да четат пак молитва над него, и тогава той видя мъртвеца. Той позна изведнъж Лалка.

Тя лежеше спокойна, тиха, дългите ѝ клепачи бяха хубаво затворени, приличаше на заспала. Лицето ѝ, придобило мраморна белота, едва се различаваше от пухената възглавница, в която бе потънала главата ѝ; малката ѝ снага се губеше под купищата венци и пролетни китки, прощаден принос от булки и невести... До двете ѝ рамене стояха по китка редки бели рози; подобни бяха втъкнати и в косата ѝ. Тия последните бяха седени от нейната собствена ръка; ръцете ѝ, бели и изящни като на изваяна от мрамор грация (*благодетелна богиня*), лежаха кръстосани на венчалната ѝ копринена рокля, а на пропадналите ѝ гърди беше положена икона „Успение пресветия Богородици“ (*Успение на пресвета Богородица; църковнославянската дума „успение“, означава „смърт“, „вечен покой“*). Една упоителна атмосфера от благоухания на цветя, смесени с тия на смирненския тамян (*тамян от град Смирна, днес Измир*), напълни мястото и замайваше чувствата.

Тъкмо сложиха носилото, майката се хвърли на щерка си със сърцераздирателен писък, прегърна я с две ръце, зарови лицето си в цветята и в дрехите като полудяла, и започна да изрежда ония глухи, недоизречени, безумно-страстни слова на майчина любов и отчаяние, които винаги пронизват с ледени игли сърцето и карат косите да настръхват. Всяка дума е един откъстен къс от сърцето, всеки вик е едно море от мъка и неизразима болка. Плачът и хлипанията наоколо нарастваха; домашни и чужди, с плувнали в сълзи лица, туриха кърпи на уста, за да не реват с глас. Но така Гинка, пленителна в траурните си дрехи, ридаше неудържимо; баща ѝ, поддържан от двама души, люшкеше побеляла глава, разбит. Стефчов, гологлав (*без калпак на главата*), с кърпа на очи, стоеше прав до носилото. Но сълзи нямаше; лицето му само от безцветно червендалесто, каквото беше, сега бе побледняло. Той се оглеждаше някак захласнато, като човек, който не вижда нищо... Недалеч над тълпата стърчеше русата глава

на Соколов. Очите му бяха вторачени в смъртния образ на Лалка; той прегръщаше с поглед, той поглъщаше цял този призрак на жертвата, която тъй силно беше обичал и която го беше обичала... Уви, те биха могли да бъдат тъй щастливи! Но съдбата, съдбата!... Внезапно той съзря близо до себе си Стефчов. Очите им се срещнаха. Соколов го стрелна с ужасен поглед и му каза високо:

– Господине, твоята подлост погуби тая жена! Ти ще отговаряш пред мен, после пред бога!

Молитвата свърши. Гласът на майката пак процепи въздуха. Носилото беше вдигнато и шествието отново тръгна. Кандов се присъедини към тълпата, почти машинално. Лицето му остана тихо, както си беше. Трогателната картина, на която присъства, не го покърти ни най-малко. Напротив, даже някакво свирепо задоволство озари физиономията му: той разбра, че Рада, като Лалина приятелка, се намира тук. Значи, ще я види тук... Само тая мисъл можа да пробуди в него мрачната и безкрайна погребална процесия. Той се зазира насам-нататък из тълпата на жените, но не видя Рада; той търсеше с поглед всяко черно облекло, всяка хубава глава... Но в тях не позна Рада ... Той поостана назад, за да остави да минат покрай него и другите изпращачки; но напразно неговият ястребов поглед стреляше, ровеше, търсеше из подвижната навалица, която минаваше пред него като река ... Внезапно зърна баба Лиловица и потърси до нея Рада. Рада я нямаше!... Сърцето му се отскубна. Как? Рада да я няма тук, на погребението на Лалка, приятелката ѝ? Невъзможно, невъзможно, невъзможно! И той пак се защури из тълпата да я търси, но не я намираше. Как? Рада да не е тука? А къде ще е Рада! Тя излезе с баба Лиловица, а къде я е оставила баба Лиловица... самичка, и в такова време? Какво по-важно може да има Рада днес от това да изпрати любимата си приятелка?... Или тя е тук, но той не я вижда, очите му се премрежват. Но бабичката той видя!... Дали да не иде и да я попита? Лудост, лудост, неприлично!... Бедният студент не чувстваше, че неговото назъртане и щуряне из тъжната процесия само по себе си беше вече неприлично и привлече вниманието...

Когато завиваха по една тясна улица, от противоположната писна кларнет и гръмна тъпан; там се бе залюляло весело хоро. Тая веселба при тая скръб изведнъж се показа страшно грозна и светотатска (*оскверняваща, поругаваща, обидна*). По много лица в шествието се изобрази досада и гняв. В същия този миг музиката млъкна и хорото се пръсна и изчезна като от замахането на магическа пръчица...

Възцари се пак тишината, из улицата се чуха само погребалните гласове на децата и Мердевенджиев... Кандов, останал на края, неволно се обърна назад, защото чу шумни стъпки. Той видя Редактора и още няколко души, които бяха напуснали хорото, за да придружат шествието. Редакторът беше пиян, с килнат (*изкривен на една страна*) фес и с твърде развълнувано лице. Той и другарите му бързаха да настигнат опашката на колоната. Кандов чу дрезгавия глас на Безпортев, който говореше вървейки:

– Елате, недейте да ставате магарета... ами да ѝ целуваме ръка... И да ѝ кажем: „Иди сбогом, сестро! Царство ти небесно!...“ Защото, който умре за народа, той е безсмъртен! Разбирате ли, патки?... Ако сте пияни, знайте себе си... И когато ви казвам – наведете глави, поклонете се... Тя е свята душа. Кажете ми, колко са такива на света? А предателите нямат брой, те са като морски пясък... Но вие море не сте виждали, затова не ставайте магарета, ами взимайте от човешка дума ...

Току-що свършваше тая тирада. Редакторът (*Димо Капасъзът, който се наричаше още и Безпортев и Редактор.*) видя Рачко, който тичешката мина край тях и носеше нещо в църквата.

Той му извика повелително:

– Я чакай бре! Чакай да те питам нещо... Ето този е шпионинът на Стефчов! Смърт на такива поганци! – прибави той на другарите си.

Рачко видя разлютеното лице на Редактора и търти да бяга по една улица.

– Дръжте го! Да го питаме с кое право развонява улицата с името си! – извика Безпортев и всичките погнаха нещастния Рачко. Рачко, бидейки лек и дребничък, хвърчеше като перушина и взе доста преднина над пияните си гонители. Скоро и той, и те се изгубиха зад завоя на улицата...

Кандов видя всичко това безучастно, разсеян. Наведе глава и пак неосъзнато последва процесията. Скоро след нея и той се вмъкна в черквата.

XXI. ОПЕЛОТО

(опело – църковен обред при погребение)

Навалицата, която нарастваше по улиците като поток, буквално напълни храма.

Носилото, сложено на четвъртитата мраморна плоча с издълбан двуглав орел на нея, срещу владишкия трон, беше центърът, около който шатреше (*присъпяваше*) и се тълпеше народът, със запалени восъчни свещи.

Заупокойните молитви започнаха тържествено; сини облаци от кадилницата (*малък съд с жар и талпи вътре, с който православният свещеник кади при обред*) се издигаха към свода. Големите светилници пред олтара горяха, запалиха и полилеите, черквата пламна от светила... Тоя блясък служеше да поутеши малко опечаленото семейство на Лалка.

По същата причина беше поканен и учителят Климент да каже слово. Като богослов той владееше ораторския дар и си служеше с цитати от светото писание. Но той, поради неразположение, отказа.

Поканиха Франгов. След малко колебание той прие и се покачи на второто стъпало на владишкия трон. Поповете прекъснаха пеенето и черквата се смълча.

Учителят, твърде развълнуван, с поглед към покойницата, започна със силен, но разтреперан глас:

„Братя и сестри!“

Но веднага беше принуден да прекъсне. До вратата ставаше нещо извънредно. Тълпата там се затика и защурия смутено; чу се разбъркано шушукане, после – уплашени гласове. Това смущение се предаде насам и скоро достигна до предните редове, около носилото с покойницата. Настана страшно смущение и хаос.

– Идат! – викаха едни.

– Олеле мале, идат! – пищяха нататък женски гласове.

– Кой иде бре? – обадиха се мъже вътре от черквата.

– Турците! Турците!

Настана паника: писък и вайкане и разбъркани гласове изпълниха божия дом. Народът се разтича като изплашено стадо, без да знае къде да се скрие. Около чорбаджи Юрдан и Стефчов се струпаха много хора. Те имаха влияние пред турците и затова всеки мислеше да намери защита при тях и да бъде пощаден заедно с тях. Но голямата част от народа в луд страх кръстосваше черквата, бягаше, връщаше се, крещеше. Младите жени пищяха и падаха примрели, без някой да им окаже помощ; няколко бабички паднаха на стъпалата пред олтара и бяха стълкани. Безумен уплах бе изписан по лицата; много от тях бяха по-бели и по-мъртвешки от Лалкиното. Само Кандов оставаше съвсем безучастен към всичко, което ставаше наоколо му. Той със скочени ръце стоеше неподвижен при носилото и гледаше тъжно покойницата.

В това време от галерията се чу гласът на Соколов:

– Не се плашете, няма нищо!

Той, още в началото на паниката, се беше покачил на галерията (*на втория етаж в църквата, подобен на балкона за зрители в театъра*), за да види от горния прозорец какво става извън черквата, на площада. Но той не видя там нищо обезпокоително. Никакви турци нямаше; напротив, той видя Редактора и другарите му, които влизаха под нартиката (*в предверието на храма*). Той беше пресипнал да вика оттам и да успокоява народа, но в шумотевницата гласът му не можа да се чуе.

Обадиха се и други:

– Успокойте се бе, хора, няма нищо.

– Кой ни уплаши? – викна друг.

– Кой излъга хората?

В същия ниг влязоха Редакторът и другарите му запъхтени и започнаха да се кръстят. Те дори не подозираха, че са причина за паниката. Защото Рачко, като бягаше пред тях, се беше втурнал уплашен в черквата и попитан от някои бабички защо бяга, той каза:

– Идат!

– Кои идат?

– Капасъът и другите, много, много...

(„Капасъз“ е едно от многото прозвища на Безпортев, по думата „капасъз“ означава още и „разбойник“.)

Разбраха, че той казва: идат капасъзи (*турски разбойници*)... много, много. Това беше достатъчно за населението, което от месец насам беше плашено с турска сеч! И паниката...

XXII. ФИЛОСОФИЯТА И ДВЕ ВРАБЧЕТА

Кандов не дочака края на погребението и пак излезе на улицата.

Странно! Той излизаше малко поободрен.

Видът на смъртта успокоява непреодолимо всяко вълнение на душата, свързано със земните интереси; зрелището на тленността човешка отслабва зависимостта ѝ от тоя свят. Грижите, пламенните привързаности, страстите, възжеланията на живота избледняват и стават призрачни и смешни пред хоризонта на вечността...

„Ето, Лалка умря, сега е мощи, утре е прах. Каква беше побеляла, побеляла, та страшна... Умря, умря... И Рада я нямаше там!... Ех, Рада!... Странно нещо, как ме е заслепила тая мома... Който ме види, би казал, че съм луд... Та откъде да знам, че не съм луд?... И защо? Заради нея.

А какво представлява тя и защо са моите безкрайни мъчения, моите дълги безсъници? Да, и защо е всичко това? За една жена, за една друга Лалка, която утре също ще умре и ще стане мощи (*телесни останки*) и прах. Любопитно е дали бих я обичал, ако я видех такава в едно носило, че я закарват в гроба, да хранят червеите с нея... Каква глупост, мерзост... Да?

И наистина, какво е тая Рада, това нещо, това нищо, нищо, което пълни цялото ми същество и цялата вселена, и рая, и ада?... Какво е тя?... Един скелет, облечен с мръсно, сурово месо. Едно безкрайно купище от кокали, мръвки, кръв, жили, влакна, нерви, съдове, жлези, тъкани, хрущяли, смрад, които се наричат Рада, и утре ще се сплуют и превърнат в гной и прах... Тфу! И всичко това аз го обичам! И се погубвам заради него! Моят всемогъщ дух, моят божествен разум, моята безкрайна мисъл са се закачили за това тленно глупаво парче, провесили са се на тая паяжина!... Страшно, безумно... И как така по-рано не се отрезвих, не си казах: бе, Кандов, твоето призвание е друго и по-велико, отколкото да пъшкаш след една глупава рокля...

Такива широки простори се разкриват пред мен; два чудни, велики свята ми разтварят обятията си: науката, отечеството... И колко живот има там и подвизи, слава, и борба, и чудеса... а аз не ги виждам, а виждам това жалко същество, което, ако не бях видял, нямаше никога да подозирам, че съществува на земята, както и то самото не разбира защо съществува... Срам, срам, срам! Трябваше да видя тая Лалка, за да усетя към какво нищожество се е била приковала душата ми. Сега тя се пробужда като орел и трепва криле, и ги разперва, и като него волно, свободно хвърчи в безкрайното пространство... Колко съм щастлив, ох!”

И Кандов продължи да върви, задълбочен в тия освежителни размишления. Той усещаше, че едно тежко бреме се свали от раменете му. Сега се усмихваше победоносно. Усмихваше се и се чудеше как жалко, как глупаво свърши тая борба в душата му! Той изхвърли от нея Рада, както някой изхвърля от прозореца си непотребно парче от счупена глинена паница... Радиният образ стоеше така далеко, така далеко в мъглявата безкрайност, бледен, безжизнен и облачен, като сън, развейан при внезапно пробуждане.

Той се почувства окопѝтен (*отново живнен*) и нов; сега булото падна от очите му и той виждаше ясно, и познаваше всичко, и се интересуваше от онова, което го заобикаляше, и вземаше участие в дребните интереси на живота.

Той поздрави приветливо, както никога, ония, които го срещнаха, разговори се с Павлаки Недев за розовите му насаждения, разпита го каква беше миналогодишната цена на розовото масло и колко мускѝла (*стъклени опаковки*) мисли да изкара тая година; купи си половина ока (*ока – мярка за тежест, равна на 1225 г.*) череши от една бакалница и се завръщаше весел у дома си.

Той се завръщаше весел, сякаш идваше от сватба, а не от погребение.

Като минаваше край зида на една градина, един дъжд от бели листенца като перли посипа главата му.

Той вдигна очи и видя, че това беше цвят от сливата, която бе надвесила клони над улицата. Цветът се ронеше от едно клонче, на което играеха две врабчета и се целуваха с човките си...

Кандов остана вкаменен!

Цялото му красноречие и философия изчезнаха като дим пред вида на тая любовна сцена...

Той изтърва кърпата с черешите и се хвана за челото. Дълго време стоя така.

– Болен си, болен си, Кандов! – пошепна си той безнадеждно. – Болен си, братко мой, търси лекарство за главата си, бай Вертере.

(Вертер е главният герой в романа „Страданията на младия Вертер“, написан от Йохан Волфганг фон Гьоте през 1774. Това е роман в писма. В него се разказва за млад стажант по право, който пише за нещастната си любов към своята любима Лоте, сгодена за друг. В края на романа Вертер се самоубива.)

И той завървя пак неосъзнато, като насън.

– Да, лекарство, лекарство, радикално лекарство! – повтаряше си той... Но какво! Физическа болест да беше... Но тази рана е в душата... Не се гори с нажежено желязо. Какво да правя? Дали да не се посъветвам с пловдивския доктор? Лекарите са такива не само за телесните недъзи, но и за душевните... Това е истина явна като ден. Жалко, че тук няма психиатри-специалисти... Защото аз съм луд, да, луд... Все едно, и при тоя... Кой знае, може да получа някакъв съвет и да не бъде без полза... Да... Нека се възползвам от случая. Нищо не губя... Но друго нещо е трудно: трябва да се изповядам пред доктора... Трябва да стана смешен... Не, невъзможно... По друг начин трябва...

И той се запъти към къщата, където се беше настанил пловдивският доктор.

XXIII. ЛЕКЪТ

(лек – лекарство)

Когато спря пред вратата му, Кандов избърса потта от лицето си и почука.

– Entrez (*фр. влезте*)! – извика се отвътре.

Той влезе. Пред него стоеше докторът, човек около четирийсетгодишен, висок, но със слабо телосложение, с хлътнало, бледно и мършаво лице, с два редки бакенбарда и с хитро иронично изражение в погледа. Той беше по жилетка от костюм и събираше вещите си в един куфар, очевидно се готвеше да тръгне. Беше изпратил Лалка и вече нямаше работа тук.

Кандов се представи.

– Седнете, господине – покани го докторът учтиво. – Тук е малко разхвърляно, но извинявайте.

Вежливият прием поободри студента.

– Извинете, господин докторе, че ви безпокоя, но дойдох само за няколко минути.

– А когато доктор приема болни, никога не се чувства обезпокоен; докторът без болни не може да бъде весел, както болният без здраве...

И с тая зловеща шега той хвърли изпитателен поглед към изпитото меланхолично лице на госта си...

– Как сте?

– Благодаря, аз съм здрав – отговори с пресилена усмивка студентът; – но дойдох само да ви искам съвет за един друг човек...

– Той тукашен ли е?

– Тукашен е, но...

– Защо не го доведохте? Виж, не остава време.

Кандов се посконфузи.

– Как да ви кажа, господин докторе, аз дойдох да се допитам до вас повече за една литературна работа...

Докторът го погледна учуден.

– Вие можете да ме осветлите върху един психологически въпрос, който силно ме затруднява. Тоя въпрос съпада с областта на медицината.

Докторът чакаше въпросително.

– Пиша един роман – каза Кандов, като поставяше ударение върху всяка дума.

– Как, вие сте писател?

– Не, опитвам се... Започнал съм един роман... Главният герой е твърде влюбен, лудешки, безумно, безнадеждно в една личност, която обича друго, а тая страст ще го доведе до самоубийство...

– Има една немска повест, която бях чел някога във Виена – каза докторът, като се почеса над ухото, за да си спомни. – Там се разправя за една подобна любов...

– Гьотевият Вертер (*Вертер от романа на Гьоте „Страданията на младия Вертер“*)? – попита живо студентът.

– Да, от романа на Гьоте – припомни си докторът. – Той се самоуби, нали?

– Да, но аз искам да спася моя герой...

– По-добре го убий и сложи точка, да не се мъчи. Направи така, както правим ние докторите на болните... то е най-доброто.

Докторът придружи думите си с нова зловеща усмивка, която издаваше безсърдечието, свойствено за докторите, свикнали с равнодушие да гледат страданията и смъртта на пациентите си.

Кандов побледня.

– Не, това ще бъде лош пример за читателите... Самоубийството също е заразно ...

– От каква народност е героят ви?

– Българин.

– Българин? Че българите май не страдат от карá-сévда (*тур. отчаяна, безнадеждна любов*). Техните сърца са обвити в биволска кожа... Вие знаете ли какво е карасевда? *Amour désespéré* (*фр. безнадеждна любов*)!

– Да, отчаяна любов – глухо отбеляза студентът.

– Обаче аз не знам някой от българите да е умрял от голяма любов... Един момък се обеси по-преди, но то беше, защото фалира евреннът, и момъкът изгуби...

– Но моят герой, както ви казах, господин докторе е...

– Да, изключенно, разбирам – прекъсна го лекарят. – Но понеже е българин, не трябва да го самоубиваме, това няма да бъде правдиво... Той трябва да се мъчи...

И докторът се усмихна пак с неприятна усмивка, като погледна часовника си. Очевидно бързаше.

Кандов отбеляза нетърпението му. Той каза бързо:

– Именно, затова се обърнах към вас за съвет, господин докторе. Развитието на разказа изисква героят ми да живее, за да извърши други работи... Но за да ги направи, аз искам по-напред да го излекувам от тая ужасна страст, която го парализира и убива. Как може да стане това най-естествено, най-правдоподобно?

Докторът се взираше любопитно и внимателно в Кандов: за пръв път в докторската му практика имаше такава консултация. Той се опитваше да прочете в очите и физиономията на госта си, сякаш искаше да открие друг смисъл в думите му.

Тоя поглед смути студента и неуместна червенина излезе по неговото мургаво лице. Смущението му се усили, когато едно иронично ухилване заигра по безкръвните тънки устни на доктора.

– Разбрах, разбрах, вие търсите лекарство против една от най-упоритите психически болести.

– Да.

– Има ги, но за жалост, действието им не е толкова сигурно като на лекарството хинин срещу високата температура, господин Кандов.

И докторът пак се вторачи в Кандов.

– Кажете кои са най-ефективните лекарства, господин докторе.

– Преди всичко, бих ви препоръчал бабешкото лекарство: намерете една трева, която бабите наричат омразно биле (забравих го по латински), сварете го в петък срещу събота, но в неизпечено гърне, и залейте героя си с отварата, когато спи: той веднага ще намрази възлюблената си...

Докторът се изсмя.

Кандов се навъси:

– Вие не говорите това сериозно, господин докторе.

– Не искате ли това? – продължаваше да се смее лекарят. – Тогава бих ви посъветвал да го пратите да пие вода от Лета (*реката на забравата от древногръцката митология*) и ще забрави... Вие знаете ли коя е реката Лета?...

Кандовото лице се запали от тая шега и от този въпрос, еднакво безочливи и неуместни.

– За жалост, Лета отдавна е пресъхнала – добави лекарят.

Кандов стана да си върви. Докторът му махна с ръка и придоби сериозен вид.

– Добре, слушайте! За да разлюби човекът ви оная, която обича, накарайте го да се влюби в друга, пак тъй слепешката и силно...

Кандов клюмна отрицателно.

– Това значи да замени дявола с чорта (*последната дума е руска и означава „дявол“ – чорт, на руски се пише „чѐрт“; изразът означава „да замени един дявол с друг“*).

– Вярно, вярно – каза докторът ухилен. – Има друго лекарство: вкарайте го в развратен живот, нека удави душата си и чувствата си в пиянството на сладострастието... Нека оглупее и ще забрави.

Кандов се навъси с отвращение.

– Той ми е необходим, за да може после да извърши големи работи. При това моят герой е натура благородна, неспособна е да се оскоти (*да се превърне в животни*).

– Хъ, тогава друга работа... Остава само едно лекарство, щом човекът ви е такъв деликатен господин. Но този лек е палиатив, вие знаете ли какво е палиатив?

(Палиативното лечение не се насочва към лечението на самото заболяване, а цели облекчаване на болката и на другите симптоми на пациента, осигурява относително нормален и пълноценен живот при физическо, психическо, емоционално, духовно или друг тип страдание.)

Студентът пак се намуси и клюмна утвърдително.

– Отдалечете негова милост от любимата му; пратете го да се разходи година-две далеч някъде, много далеч... Нека да иде например в Бразилия, нека пътува по Ледовития океан и да остане в плен на ледовете девет месеца, и да се храни само с мас от кит. Или, ако мислите, че там може да настине и да го хване скорбут (*тежка болест, породена от хронична липса на витамин С*), пратете го в Сахарската пустиня, да стане цар на някое черно племе и да го подчини на властта си...

И докторът, след като даде всичките тия планове, подсолени с шеги и подмятания, стана. Кандов стана и той.

– Благодаря ви, господин докторе, ще се възползвам от съветите ви. – И подаде ръка да се прости.

– Сбогом, радвам се, желая здраве и дълъг живот на вашия болен господин и на вас. – Но когато Кандов приближи до вратата, той му каза сериозно: – Господине, платете за съветите... Ние докторите от тях живеем.

Кандов го погледна смаян. Но веднага бръкна в жилетката на костюма си, извади една рубла и я сложи на стола.

И излезе бързо.

– Тоя халосник (*който се преструва*) – каза си докторът, като пъхаше внимателно рублата в портмонето си, – сякаш, че ме надхитри... Аз още от първите му думи разбрах, че той иска лекарство за себе си ... Хващам се на бас, че е влюбен като синигер (*птица, която чурулика весело*) и сънува примката на едно въже... Dumstein (*нем. глупчо!*)

И пак се залови да събира вещите си.

– Тоя шегобиец – мислеше си Кандов, като излезе на улицата – все пак каза нещо свястно, при многото празни думи... Той има право: само раздялата, само отдалечаването ще ме спаси мен... Трябва да се намеря под съвсем друго небе, на друга географска ширина, в друг кът на земята, където нищо, нищо да не ми напомня за оная... Да, аз сега си спомням, че в такъв случай съветват отдалечаването, бягството! И те ще ме доведат до брега на реката, за която спомена този виенски бърборко. Беж, беж, Кандов! За Москва, за Москва!

И Кандов, озарен от тази мисъл, възхитен от това спасително решение, затананика припева на популярната руска песен:

Ах, Москва, Москва, Москва!

Золотая голова!

Ах, Москва, Москва, Москва!

Золотая голова,

Белокаменная...

(превод: Ах, Москва, Москва, Москва!

Златна глава

Ах, Москва, Москва, Москва!

Златна глава,

белокаменна...)

(Коментар: „Златоглава“ или „златна глава“ започват да наричат Москва след построяването на Успенската и Благовещенската катедрали, чиито кубета са от чисто злато. Москва е „белокаменна“, защото повечето сгради в старата част на Москва са построени от бял камък.)

Той бързо стигна у дома си, заяви на домашните, че утре тръгва за Москва, за да следва науките си, и започна да събира багажа си с трескава бързина.

Той натъпка още същата вечер куфара си, свърза и малък вързоп с вещи и тази нощ спа дълбоко и непробудно, защото не бе спал вече няколко нощи.

На заранта се събуди весел и бодър. И за да не си даде възможност да мисли за Рада, той се зае с мисълта за пътуването си и за новия живот, който ще заживее в белокаменната (Москва)... И възхитен, той тананикаше:

Вдалѝ тебѝ я обездѝлен,
Москвѝ, родимѝя моѝ,
Где блѝщет в лесѝ колоколѝлен
Величье русскогѝо край! Ах, Москва...
*(превод: Далече от теб се чувствам осиротѝл,
Москва, родна моя,
където в гората от църковни камбанарии блести
величието на руската земя! Ах, Москва...)*

Докараха и коня, който щеше да го кара през Балкана. За Москва! За Москва! – казваше той, като слагаше в куфара някои забравени книги... Тѝй както се беше навел до прозореца, той машинално погледна на улицата и видя баба Лиловица (*съпругата на дядо Лило*) – с друга една бабичка. Той потръпна, но неволно се вслуша в онова, което баба Лиловица говореше с другата.

– Та сега ти, булка Лиловице, пак си остана сама?

– Ех, ами какво да се прави? Вчера изпратих Радка за Клисура... късаше ми се сърцето, като трѝгваше тѝй тѝжна... Ех, бог нека си има милост за нея.

Кандов остана като грѝмнат.

След един час той трѝгна.

Той трѝгна... за Клисура!

* * *

Сѝщия ден Николай Недкович и Франгов, изненадани от странната промяна, която забелязаха у студента, отидоха у тях да го видят, но узнаха, че е трѝгнал за Клисура, „да гостува на един роднина“.

В стаята му още царуваше безредица: куфарѝт му бе разтворен, вещите разхвърляни... На масата лежахѝа куп руски книги. По надписите на подвързията гостите познаха, че бяхѝа социалистическо-анархически издания, печатани в Лондон и Женева. Най-горната обаче беше един роман: „Престѝпление и наказание“ от Достоевски. На масата имаше и един друг разтворен роман: „Страданията на младия Вертер“. Там много редове и цели страници бяхѝа отбелязани с червен молив...

Тези съчинения показвахѝа какви въздушни замѝци беше построил дѝхѝт на Кандов в тѝжната пустиня на душевните терзания...

Да, и полуотвореното писмо за Рада.

От чувство за деликатност, Недкович сложи писмото в портфейла си, за да не попадне в други нескромни рѝце.

XXIV. БУРЯ ПРЕД БУРЯ

Радиното тръгване за Клисурата стана неочаквано и внезапно. На сутринта, когато Кандов обикаляше край вратата ѝ, при нея дойде един верен клисурец, който се завръщаше от К-во с каруцата си, и ѝ съобщи, че Бойчо го бил помолил да я вземе като минава оттам и да я закара в Клисурата. Щом получи това известие, на което се надяваше, тя побърза да иде да целуне своята приятелка Лалка, починала тая нощ, и да ѝ каже последното сбогом. На нея отдавна ѝ беше забранен достъпът до Лалка и в Юрдановото семейство. Но появяването ѝ при мъртвата никога не учуди, нито възмути. Тя беше Лалкина приятелка и това беше достатъчно. При това, никой няма право да отнеме нечие исконно право да се сбогува с един покойник. Там, където е влязла смъртта, резето пада от вратата; големи и малки, приятели и врагове са еднакво добре дошли пред прага на вечността... Домашните се отместиха трогнати и ѝ сториха път. Когато Рада коленичи пред Лалка, прегърна я и с целувки по челото, което заливаше със сълзи, изговори: „Мари сестрице, мари Лалке, какво направи?“ – всичките домашни отчаяно заридяха, а Рада пое под мишница и изведоха навън премаляла...

Рада се настани при госпожа Муратлийска, неотдавна отишла да живее в Клисурата. Тя на драго сърце бе приела Огняновата молба и даде гостоприемство на бездомната девойка.

Прозорците на къщата, обърнати на север, гледаха цяла Клисурата, дола ѝ и Стара планина. Великанският връх Рибарица (тук наричан Вежен), още увенчан със зимната си корона, спускаше стремително южните си подножия, под които беше разположен градецът; тук-там по зелените му хълбоци пълеха стадата на влашките номади (*Намадите са хора, които се местят от едно място на друго и нямат постоянно място за живеене.; Влашко е част от днешна Румъния, но власи са живели и живеят и в България.*) и се червенееха мандрите им (*мандрата е работилница, в която от мляко се произвеждат млечни продукти като сирене, кашкавал и др.*); на изток града заграждаха високи изкъртени брегове и ронливи сипеи, на места голи, на места покрити с лозя и розови градини. Една лъкатушна пътека се изкачваше до върха и водеше към оттагъшната урва – Зли дол, откъдето е пътят за Стремската долина. И от другите страни Клисурата беше заобиколена от планински склонове: тя стоеше загнездена в дълбок дол, плувнала в зеленина и овошки и в розови градини, които пълнеха въздуха с благоухания. Зимно време твърде скръбна и затворена, лишена от кръгозор, тя сега беше едно прелестно кътче, пълно със сенки, прохлада и аромати.

Кандов пристигна в Клисурата вчера, тоест на следващия ден след Рада и отиде на гости в дома на един свой роднина – благовиден предлог да бъде близо при Рада. Още същия ден той я посети и я намери потопена в сълзи и мъка за Лалкината смърт. Той разбра, че посещението му беше неприятно при това обстоятелство, но на него му олекна и светна (*поободри се, дойде на себе си*). Той даже се почувства щастлив, че видя Рада.

Днес Кандов пак дойде доста рано. Той я намери още по-убита и смутена, едно от скръбта за Лалка, друго от слуха за близкото избухване на въстанието в Копривщица и от незнанието какво прави и къде е Бойчо. В това угнетено състояние Рада с удоволствие видя Кандов.

– Кажете ми, господин Кандов, какво има? – попита тя безпокойно.

– За въстание говорят – отговори Кандов сухо.

– Какво ще правя сега, боже мой? И Бойчо го няма никакъв, изобщо не е идвал...

Кандов гледаше разсеяно от прозорците към някаква точка на Рибарица.

– А какво мислите, господин Кандов? – попита Рада нетърпеливо.

– Аз?

– Да.

– За въстанието ли?

– За въстанието.

Той каза равнодушно, като не се обръщаше към нея:

– Въстание – въстание! Ще се бият, ще пушкат, ще се колят – да освободят България...

– А Клисурса?

– Може и тя... впрочем, все едно...

– Как така все едно? Ами вие?

– И на мен ми е все едно...

Кандов отговаряше разсеяно, сякаш го питаха за нравите на Нова Зеландия... Но под тоя разсеян вид, под това студено нехайство към събитията, които решаваха съдбата на България, се криеше черно отчаяние. Но нито той, нито Рада чувстваха това.

– Какво мислите да правите сега, когато въстанието ще бъде навсякъде, когато всички въстанат? – попита Рада.

– Каквото трябва.

– Как каквото трябва? Вие няма ли да се биете?...

– Какво мога да направя аз, Радке? Само едно – да умира!... – отговори

Кандов мрачно.

На вратата се чукна три пъти, тихичко.

– Бойчо! – извика Рада и му отвори.

Огнянов влезе преоблечен като селянин, уморен и прашен. Той се връщаше от Панагюрище. Беше присъствал на главното събрание в село Мечка (сега Оборище), където бе решен денят на въстанието – 1 май. Сега Огнянов бързаше да иде в Бяла черква, да вземе последните мерки по подготовлението, за няколко дни, които му оставаха, и в уречения ден да вдигне знамето в Бяла черква. Той мина през Клисурса, за да се прости с Рада. Но едва пристигнал в къщата, където се беше настанил, той намери там писмо от Бяла черква и бързо се запъти към Рада, без да се срещне с някого.

Той се спря и хвърли студен и пронизителен поглед към Кандов, който стоеше спокоен до прозореца.

Рада избъбра няколко думи, за да изкаже радост, но като видя измененото лице на Огнянов, тя остана като попарена.

– Извинете, че тъй рано ви развалих разговора – каза Огнянов с горчива усмивка, но бледен.

Едва сега той погледна и Рада.

– Какво има, Бойчо? – каза тя с глас схванат и пристъпи към него.

– Стига преструвки! – каза Огнянов студено.

Тя се спусна, сякаш за да го прегърне. Той се дръпна.

– Хайде стига, пощадете ме от вашите нежности... – Па като се обърна към Кандов, каза нервно: – Господин Кандов, не знам как да ви благодаря, че дойдохте чак от Бяла черква в отговор на поканата....

Злоба задавяше гласа му.

Кандов се обърна от прозореца.

– Каква покана? – попита той сухо.

– Какви са тия думи, Бойчо? – попита Рада замаяна. – Господин Кандов е дошъл на гости у роднини... Той...

Тя спря и заплака.

Заплака, защото за пръв път беше принудена да излъже, против волята си, фатално (*съдбоносно*). При краткото им виждане в Бяла черква тя нито имаше време, нито се сети да му разкаже за странните ухажвания на Кандов, когото не смееше да отпрати. Сега Огнянов го заварваше при нея, и то рано. Навярно до ушите му бе дошло нещо за тия посещения, а този проклет случай идваше да укрепи съмненията му, преди тя да ги разсее.

Рада се надяваше, че самият Кандов ще даде обяснения, за да я избави от трудното положение, но той мълчеше.

– Кандов, кажете ми нещо и вие, ще ми бъде весело – каза жлъчно Огнянов, като хвърли презрителен поглед към съперника си.

– Нямам нищо за казване, чакам вие какво ще кажете – отвърна студентът хладнокръвно.

– Това са низости! – изкрещя Огнянов, като погледна и двамата.

Кандов пребледня още повече. Уязвената му гордост го изтръгна от мрачната апатия.

– Огнянов! – извика той.

– Викай по-силно, уплаши ме! – отзова се по същия начин Бойчо.

Челюстта му трепереше от гняв.

Рада се спусна към него уплашена, да не направи пакост. Тя знаеше неударимата буйност на характера му.

– Боже мой! Бойчо! Какво правиш? Чакай да ти кажа! – викаше с разплакан глас Рада.

Огнянов я стрелна с поглед язвително.

– Няма нужда, Радо, не се унижавай да проливаш сълзи. И аз, глупецът, вярвах, че съм намерил самата невинност над невинностите... хвърлих толкова любов! Хвърлих сърцето си на улицата... Какво заслепение!

– Бойчо! – викаше отчаяната Рада, като хълцаше.

– Престани! Между нас няма нищо общо вече. Пелената пред очите ми, която ми пречеше да виждам ясно, падна... Какво заблуждение!... Да мисля, че ще обичаш мене, един вагабонтийн (*бродяга*), когото очаква кол и бесило, докато има такива рицари на гръмките фрази, високомъдри и благо-

надеждни страхопъзльовци... Боже мой, какви низости имало на света!...

И той се обърна да излезе.

– Огнянов! Вземи си думите назад! – извика Кандов, като го последва.

Огнянов се спря.

– Аз ги повтарям: низости и подлости! Това е гнусна злоупотреба с приятелско доверие... Нима отричаш очевидното? – каза Огнянов, като заливаше с гневен поглед студента.

– Или си вземи думите назад, или смърт! – изрева Кандов, запенен от ярост.

– Смърт? Тя може да плаши само революционери, които спасяват България при полите на жените.

Кандов се хвърли на Огнянов, като искаше да го удари по главата. Цялото му дълговременно страдание и мъки се превърнаха в поток от ярост срещу техния непряк виновник.

Огнянов беше як. Той отгласна Кандов до самия зид и извади два револвера от пояса си.

– По хамалски не ща *(не искам да се бия с турци)*; вземи тоя пищов. – И Огнянов подаде оръжието.

Рада, полудяла от страх и отчаяние, отвори прозореца към улицата и извика силно, за да привлече вниманието на минавачите.

Тогава се чу гласът на камбаните, които звънтяха гръмовито. Отекващият звън цепеше въздуха. Огнянов, както държеше пищова, за да го даде на противника си, остана така неподвижен. В това време бързи стъпки затропаха навън и вратата се отвори с трясък.

Влязоха неколцина въоръжени клисурци.

– Въстанието се вдигна! Да живее България! – извикаха те.

– Къде се събира народът? – попита Огнянов троснато.

– На краищата, на Зли дол, на Пресвета... Не се бавете! – И бунтовниците излязоха бързо, като викаха „Да живее България!“ и пееха „Боят настава...“

А камбаните звънтяха бясно.

Огнянов се обърна към Кандов:

– Сега имам малко работа... Ако остана жив, ще ти дам достоен отговор ... Засега прави компания на госпожицата, за да се не плаши. – И той бързо излезе навън.

Рада, поразена от новата беда, припадна на леглото. Госпожа Муратлийска, привлечена от вика ѝ, се втурна и взе да я свестява.

Кандов се заслушваше в камбаните, като човек, който сънува. После се наведе и вдигна едно смачкано писмо, паднало от ръката на Огнянов. Той прочете следните редове:

„Графче! Не е зле човек да си има приятели: Кандовчето не можеш да го купиш с торба злато. Знай, че той, докато беше тук, не оставяше Рада Госпожина нито час самичка: твоето вярно гълъбче и невинно ангелче! Днес Кандовчето тръгва за Клисура, защото получи някаква бележка от гълъбчето – много му се стягала душата за тебе, та го вика да я поуتهي... Да ти е честита Рада и приятелят да ти е честит. Блазе ти!...“

Но да знаеш, че това, дето ти казвам, е „тайна работа“: освен попа и селото, само ти не я знаеш... Хайде освободи България, Рада Госпожина ще я направим царица.”

Писмото беше пристигнало вчера по неизвестен канал. То не носеше подпис.

Кандов скъса тая мерзост, плю на нея и излезе.

XXV. ВЪСТАНИЕ

Пет дни вече откакто Клисурата се намира в революция.

Всяко занятие е спряло; всеки друг интерес е забравен; необикновена възбуда е изписана по всички лица. Градът беше възхитен, безпокоен, наежен; една опияняваща атмосфера цареше по улиците...

В тия пет дни клисурци бяха преживели няколко живота – пет века страхове, надежди, възторг и отчаяние... Всичко това, което виждаха и което правеха, и което по-преди им се струваше много отдалечено, сега им приличаше на тежък сън, докарваше ги до умопомрачение...

На 20 април клисурският представител в главното събрание в село Мечка (*сега Оборище*) пристигна от Копривщица, въстана на същия ден, запрегръща домашните си и им обяви, че часът на въстанието удари... Скоро в училището се събраха главните съзаклетници (*заговорници, бунтовници*) и Караджов, след като изпя песента „Боят настава, тупат сърца ни“, държа пламенно слово и докато биеше камбаната, Клисура с възторжени викове беше обявена за въстана.

Веднага бяха разпратени писма до комитетите в другите балкански градове, да подкрепят движението на Клисура и Копривщица, като сторят същото; бяха назначени десетници (*командири на групи от десет въстаника*) и началници на стражите, втурнаха се към къщите си и се въоръжиха: стреляха, гониха безуспешно с куршуми заптиетата, които се спасиха с бяг в планината.

Всички мъже бяха изкарани извън града по височините. На всичките тия стратегически пунктове бяха поставени стражи по 15–20 души да бранят града и изринаха окопи, да им служат за защита. По тия стражи беше пръснато почти цялото мъжко население на града – хора от осемнайсет до петдесетгодишна възраст. Никога вече не пушнаха назад в града; храна и други потреби поръчаха на всеки да носят домашните му. Въстаниците бяха въоръжени кой с каквото може.

На сутрешния ден в черквата коленопреклонно (*застанали на колена*) се молеха свещениците и жените, защото мъжете бяха при укрепленията. В това време, градските първенци, прегърнали с радост движението за избавянето на България от робство, избираха военен съвет, както и главнокомандващи на въстаниците. По обяд понесоха с голяма тържественост левското (*с лъв на него*) знаме на височината на Зли дол и го предадоха на защитниците.

Остатъкът от деня премина в назначаване на началници на важните укрепени върхове, в доставяне на допълнителни боеприпаси и други необходими неща за въстаниците и в разни още разпореждания по отбраната на града. Но вестите, които пристигаха отвън, не бяха утешителни: освен Средна гора, никакви нови места не бяха се вдигнали. Нощта завари въстаниците с паднал дух.

На 22 април въстаниците убиха двама турци пътници. Въстанието вече се окървави и жребият бе окончателно хвърлен. Но напразно се взираха от височините да видят пожара на някои турски села в Стремска долина, условен знак, че Каблешков е вдигнал българските села там... Тогава потърсиха заслон и скривалище за семействата в планината и пратиха в Копривщица за помощ.

Въстаниците осъмнаха мрачни и паднали духом. Гергьовден никого не веселеше и камбаната, която свикваше богомолците в храма, меланхолично издаваше звън, приличен на погребален. Но изведнъж звъntenето стана по-живо и триумфално и лицата светнаха от радост: Волов водеше от Копривщица подкрепление, състоящо се от петдесет души въстаници, повечето селяни от средногорските села. Той дойде право в черквата, където беше отслужен тържествен молебен... Камбаните загърмяха още по-празнично. След това Волов с дружината си, със свещеници, които правеха шествие с молебен потегли към позициите. Там осъди на смърт няколко цигани и турци, уловени като шпиони. Той сам съсече със сабята си един от тях. След тия екзекуции Волов се завърна сам в Копривщица. Осталото време беше използвано за довършване на окопите.

(Панайот Волов (1847-1876) – един от главните организатори и ръководители на Априлското въстание. След неговото потушаване дълго време се крие в планините и на път за румънската граница загива в река Янтра близо до град Бяла.)

На следващия ден униинето *(отпадналостта, потиснатият дух)* пак се възцари. Напразно стражите, наблюдаващи какво става наоколо, се озъртаха по цели часове да зърнат многожелания пожар в долината. Каблешковата експедиция се беше върнала безуспешно назад в Копривщица. Малцината пътници, които успяха да стигнат дотук през първите дни на въстанието, съобщаваха, че всичко е мирно в долината и че няма никакъв знак за скорошно въстание... От вчера и пътници спряха да идват... Вместо тях далече на пътя се мярнаха няколко конника турци, изгърмяха и пак се върнаха назад... Обезсърчаването нарастваше. Не помагаха ни насърчаванията на по-сърцатите, които намаляваха всеки час, ни залъгванията, ни строгите внушения.

Това плачевно настроение в редовете на клисурските защитници се усили още повече на 25 април. Те видяха, че са оставени сами на себе си, тоест на неминуема гибел... Тя беше очевидна. Шепата защитници, които можа да даде градът, всичко на всичко около двеста и петдесет души, пръснати във всички посоки, не стигаха, за да отблъснат страшната сган башибозуци *(турска войска, отличаваща се със своята свирепост и религиозен фанатизъм)*, които щяха да налетят както от изток, тъй и от запад...

А ново подкрепление от Копривщица те не чакаха: тя самата имаше нужда от помощ. Отпадането и обезсърчаването се разпространиха по всичките укрепления. Дисциплината слабеше, разкайването, ропотът, натякванията – първите признаци на деморализация – замениха ентузиазма на първите дни на въстанието. Още не бяха видели неприятеля, но го чувстваха, близък, неминуем, страшен. Бунтовниците приличаха вече на армия разбита – без бой, – на едно трепетно стадо сърни, заобиколени отвсякъде, хванати на място, от което няма изход, които чуваха рева на зверовете. Малцина запазваха присъствие на духа, още по малцина хранеха поне искра надежда за добър изход. Към нравствените страдания се добавяха и физическите: мразовит вятър духаше нощем от балкана и вкочаняваше *(караше да замръзват)* бранителите във влажните им окопи, където бяха принудени да нощуват, без да палят огън. Тия бедни шивачи, прекарали живота си в мирен труд, с игла в ръка, и превърнати сега в бунтовници, навтъкани с оръжие, бяха за оплакване. Глухи пъшкания и въздишки се разнасяха нощем из окопите, в които никой не можеше да мигне от студ и безпокойство.

– Честито ти царство, булка! – здрависваха се бабичките на улицата в първия ден на въстанието.

– Отидохме си, братко, изгоряхме си – шепнеха си сега най-разпалените по-преди съзаклетници.

Отчаянието растеше. То беше ясно отпечатано по хлътналите лица. Но нито дума за оттегляне, за бягство никоя уста не беше изрекла. Но тя стоеше във всичките души.

Такова беше тоя ден състоянието на духовете по всичките върхове. Такова беше то, или почти такова, и на Зли дол – най-важния пункт на защитата.

XXVI. БАТАРЕЯТА НА ЗЛИ ДОЛ

Върхът Зли дол, на североизточния край на града, имаше хубаво стратегическо положение. Той командваше околността и държеше ключа на пътя, който свързва Клисура със Стремската долина *(Карловската долина, в която има няколко града и много села)*... Оттук погледът потъваше далеко във вълнообразните голи поляни на изток, по които се мяркаха далекогледните стражи, съставляващи „веригата“ на клисурската армия.

Стражата на Зли дол беше най-многочислена. Тя беше засилена от средногорците на Волон – останки от разбити чети – и се готвеше да посрещне с куршумите си първия напор на неприятеля.

Днес там се забелязваше особено оживление. Някаква бодрост светеше в погледите. Но те не бяха обърнати към посоката, откъдето се очакваше врагът, а към дола, в който се гнездеше Клисура. Всички се взираха напрегнато в пътеката, която се виеше насам по стръмния склон. Там един въстаник, с гигантски ръст, носеше на рамо нещо бяло, дълго, цилиндрично.

След него една жена, пълна и снажна, селянка, според начина, по който беше облечена, вървеше прегъната под едно бреме, очевидно много тежко.

Именно в тия двама души бяха впити всички погледи. И имаше защо: те изнасяха артилерията до Зли Дол!... Тя се състоеше всичко на всичко от един черешов топ (*оръдие от черешово дърво*).

Той беше на рамото на гиганта.

Снарядите, състоящи се от железни късове, куршуми, цигански гвоздеи, конски подкови и пр., висяха в една торба на гърба на селянката.

Очите на въстаниците пущаха пламък от удоволствие; всеобщо въодушевление завладя Зли дол!

Най-после гигантът изнесе на върха топа, облян с горещ пот, който капеше като дъжд от веждите и от шията му.

– Майка му стара!... – изохка той, като тръшна смъртоносното оръдие на земята.

Натрупаха се да гледат с любопитство топа... Имаше още двайсетина подобни, назначени и за другите укрепления, но те бяха още в града. Този беше изкаран, за да пробват гърмежа, гюллето му и силата и далечината на неговия изстрел. Изтеглиха го на още по-високо място, откъдето можеше да се стреля към пътя и по голите хълмове, напълниха го хубаво със заряд, заковаха го здраво за земята с колове и изкопаха зад него широка дупка за прикритие на артилеристите (*за онези, които ще стрелят с оръдията*)...

Въстаниците горяха от нетърпение да чуят гласа на първия български топ (*на първото българско оръдие*)! Детинска радост и неописуем възторг вълнуваше всички. Някои плачеха...

– Слушайте как ще зареве балканският лъв, момчета... Гласът му ще разтрепери трона на султана и ще съобщи на целия свят, че Стара планина е свободна!... – казваше началникът на злидолската стража.

– Тоя гръм ще разбуди и другите наши братя в Стремската долина и ще им напомни какво трябва да правят: те ще грабнат оръжие и ще се опълчат срещу общия враг! – каза друг.

– Оттук ние заповядваме на цялата долина... нека само се покажат тираните: ще ги смачкаме!

– Нито един няма да оставим, майка им стара! – изрева Иван Боримечката, като продължаваше да бърше с шапка зачервенялото си мокро лице.

Защото гигантът, който изнесе топа, беше нашият стар познайник (*когото вече познаваме от предишните редове на този роман*) – Боримечката. Боеприпасите бе изнесла жена му. Те още преди месец се бяха преместили в Клисурса, по работа, и се бяха увлекли в революцията.

Палячът на фитила се готвеше да започне работата си.

– Чакай, Делчо, да не се изплашат женорята и децата, нека първо да обявим какво предстои – каза Нягул шивачът.

– Правилно казваш – отзова се други, – да пратим глашатая да вика из града, защото има бременни жени ...

– Къде ще пращаме в града, да се губи време? Оттук някой да извика, който е с по-гърлест глас, всеки ще чуе.

– Боримечката! Боримечката! – извикаха неколцина, които познаваха страшната сила на дробовете му.

Боримечката прие на драго сърце новата мисия. Той попита какво трябва да каже, запомни го хубаво и отиде на отсрещната височина, по-близо до града. Изправи се там във всичката си гигантчина, напъна гърдите си напред, вдигна глава нагоре, разтвори широко челюстите си и викна проточено:

– Хора, бре! Да знаете, че оръдието ще стреля, за да го пробваме, майка му стара... та да се не плашат жените и дечурлигата, а да бъдат спокойни... Читаци (*турци*) няма никак още... Не се виждат читаци, майка им стара!

Той повтори това съобщение още няколко пъти, през една минута почивка. Балканските екове отговориха на тоя силен глас. Той проникна и във всяка къща на града. След като бе дадено това успокоително предупреждение към домочадията, пристъпи се до работа.

Делчо стъкми огън, запали голям къс прахан (*суха дървесна гъба, която служи за запалване на огън от огниво*), забучи го на един дълъг прът и го приближи към дъното на топа. Праханта се разпалваше и пушеше; сини облачета дим се извиваха из въздуха... В трепетно очакване на гърмежа въстаниците поотбягнаха надалечко, други легнаха в окопите, за да не видят нищо, някои даже запушиха ушите си с пръсти и замижаха.

Няколко секунди минаха в ужасно, неизразимо напрежение на нервите... Синият дим все пушеше над фитила, но не успяваше да го запали. Сърцата биеха до пукване. Това мъчително състояние ставаше нетърпимо...

Най-после, по фитила прехвърча бяло пламъче, фитилът запуши и веднага топът издаде някакъв немощен, сърдит, дрезгав звук, като когато чупиш суха дъска, нещо наподобяващо остра кашлица, и се покри с гъст облак дим... От тая кашлица топът се пукна, а взривното вещество изхвърча само на няколко крачки напред... Мнозина от налягалите въстаници дори не чуха гърмежа му...

Някой си, на шега или наистина, каза, че бил взел тоя шум за излязъл от нецензурния канал на Иван Боримечката...

Тоя нещастен резултат извади наяве недостатъците на артилерията. После бързо поправиха другите топове, като ги стегнаха яко и на гъсто с железни обръчи и въжета, а някои отвътре облякоха с тенекия. Още същия ден изкараха по два топа на всяко укрепление, напълниха ги докрай, закрепиха ги за колове, заковани здраво в земята, и изкопаха зад тях дупки за палячите на фитилите. Всеки топ бе назначен да послужи само един път и да гръмне в определена посока.

Нека прибавим, че забравиха да съобщят в града, че топчето „пукнало“ вече (*че оръдието вече е гръмнало*). Така че бедните (*тук: горките*) жени и бабички чакаха до вечерта с памук в ушите да заечи въздухът (*да се чуе мощен звук*) и да потреперят стъклата от гърма (*гърмежа*).

Огнянов беше сега на едно от източните укрепления, направено на една височина между Зли дол и Стара река. Това укрепление беше еднакво стратегическо със злидолското, но то имаше това предимство, че от него се виждаше част и от Стремската долина, която се зеленееше далеко на изток, зад голите хълмове, в дълбината. Защитниците на това укрепление, трийсетина на брой, разсъблечени и по ръкави, поради силната жегла, се щуряха насам-нататък, с угрижени и оцапани лица. Униинето (*пошиснатостта, депресията*) владееше тук, както и в другите укрепления.

Огнянов, облечен във въстанически дрехи, с неизбежните два револвера на кръста, се беше качил сега на насипа на окопа и гледаше с бинокъл в долината. Той видя някакъв син пушек, който някои бяха взели за очаквания пожар.

Огнянов отпусна бинокъла, слезе от насипа и избъбра мрачно:

– Не е, въглища горят в Средна гора.

В тоя миг той забеляза Боримечката, който идваше насам и караше едно лице, което не принадлежеше на укрепленията. То беше дребно човече, българин, с тъпоумна уплашена физиономия, в потури и салтамарка (*с шалвари и къса вълнена горна дреха, подплатена с косми*) ожулени и с шарена торба на гърба.

– Шпионин! – каза Боримечката. – Уловихме го в дола. Разпитвахме го всякак... мълчи като галфон (*лъгнак*). Какво заповядваш да направя с него?

Неволна усмивка заигра по лицето на Огнянов. Той позна Рачко Пръдлето.

Рачко вчера беше напуснал Бяла черква и бе тръгнал за Рахманлари (*днес с. Розино, Пловдивско*), да кърпи дрехите на турците, свободно занятие, в което намираха оскъден поминък още мнозина сиромаси белочерковчани. Поради простотата си, той не бе разбрал още нито какво се готви в Бяла черква, нито какво става насам, затова бе много учуден, когато в Рахманлари, вместо да приеме поръчки за кърпеж на дрехи, прие няколко удара по гърба от ядосаните турци и беше изпъден с най-неделикатни псувни. За да не се върне назад пак с празни ръце, той реши да иде в Клисурса, която беше наблизко. Но появяването на турско конно отделение го подплаши и той тръгна през долината на Стара река, та оттам да влезе в Клисурса. Така попадна в ръцете на предните стражи.

– Какво търсиш тук, бре? – попита Огнянов. Рачко, който досега беше обезумял от уплах при вида на толкова въоръжени хора (които той бе взел за хайдути), сега се поокопити. Въпреки, че имаше неприятен спомен от Огнянов, той го смяташе за свой човек, за приятел, между тия странни хора... Езикът на Рачко се развърза и той криво-ляво му разправи одисеята (*приключенията*) си.

Бойчо с удоволствие чу, че той вчера бе тръгнал от Бяла черква.

– Какво има в Бяла черква?

– Нищо, нищо, слава богу, нищо...

Това „нищо“ прободя Огнянов като с шиш.

- Не лъжи, кажи истината!
- Няма нищо, ти бъди спокоен, нищо няма.
- Как, нищо ли не става там?
- Вярвай бога, нищо... искаш ли да ти се закълна?

„Тоя дръвник нищо не знае – помисли си Бойчо с негодувание. – Дали пък не крие, дали наистина не е пратен от турците?... Как само той може да проникне тук, а друг не може!“

И той го пронизваше с огнения си поглед.

– Слушай, кажи истината, че ще накарам да ти сплескат главата на един камък!... – каза Бойчо с внезапно почервеняло от гняв лице.

– Не, ти го остави на мен, даскале – намеси се Боримечката, – на мен ми трябва главата му; аз ще я откъсна с ръка и ще я натъпчем във вашия топ, та да иде чак до Рахманлари, да каже на турците какво е видяла...

И исполинът (*огромният мъж*) вливаше очи алчно като сокол в дребния Рачко.

(исполин – човек с огромен ръст, великан; думата произхожда от стария славянски език и се свързва със сарматското племе спали, населявало територията на съвременна Южна Русия и Крим, чиито представители се отличавали с огромен ръст. Впоследствие спалите са победени от готите. Думата „исполин“ се среща в църковнославянските текстове нееднократно още през XI в.)

- Всичко, всичко ще кажа... – избъбра уплашен Рачко.
- Помни какво ти казах – рече Огнянов.
- Помня, помня, аз ти казвам, че помня...
- Вчера наистина ли тръгна от Бяла черква?
- Вчера, вчера. Слънцето беше хей там ей.
- Какво имаше там?
- Нищичко нямаше, бъди спокоен.
- Ти защо остави Стефчов?
- Той ме изпъди, господ да го убие... Да не ми викат Рачко Пръдлето... Човек само за една чест на тоя свят...

Огнянов му махна да прекъсне.

– Ти вчера, преди да тръгнеш, кого видя в Бяла черква?... Видя ли Соколов?

- Видях го, вчера не – завчера, влизаше у тях си с немеца.
- Някаква гюрултѝя (*шум, глъчка*) нямаше ли?
- Нямаше нищо.
- Или турци да дойдат?
- Нямаше нито едно куче.
- Беят никого ли не арестува?
- Не съм чул.
- Та всичко мирно?
- Аз ти казвам, вярвай ми...
- Какво приказват там хората?
- Харно (*хубави неща*) приказват хората...
- Какви са тези хубави неща?

– Всеки си гледа работата... например аз... съм човек с къща и деца, нарахих торбата и хайде на работа, по селата... ама ще кажеш срам – не е срам, графе: Рачко Пръдлето си е пак той, човек на честта си... Защото човек, защо живееш, да прощаваш? За доброто си име на тоя свят...
Бойчо склучи ръцете си злобно.

Той беше така жаден да изкопче от устата на тоя простак поне някакво нищожно сведение за някакво близко движение в Бяла черква.

Но след още един безполезен опит той се убеди, че нищо не може да узнае, по простата причина, че самият Рачко нищо не бе разбрал, и още, че в Бяла черква наистина нищо нямаше.

– Какво ще правиш, Иване? – попита Огнянов, като видя Боримечката, че бърка в торбата на пленника.

– Тия ножици няма ли да ни трябват или аз съм вол? – каза Иван, като извади една голяма ножица и една по-малка, и един аршин (*сгъваем железен шивашки метър*).

– Какво ще правиш с тях? Ще му режеш ушите ли?

– За топчето, майка му стара... нали трябва джепане (*боеприпаси*)? – И Боримечката изви голямата ножица и я раздвои на две части. После всяка част натъпа на коляното си: железото чатна звънливо и във всяка ръка остана по половина от всяка половина. Аршина (*железния шивашки метър*) той начупи просто с ръце, сякаш чупи клечки. И като се обърна към пленника, му каза: – помни, ако излезеш нечист човек, и твоята глава ще извия и ще я откъсна, и ще натъпчем с нея топа! – И той огледа страшно малката главичка на белочерковчанина, която би влязла в устата на топа...

– Иване, ти си иди на Зли дол, а тоя ще остане тука. Той не е шпионин, само е голям будала (*глупак, недосетлив, наивник*) ...

Като чу, че страшния Боримечка го отпращат, Рачко въздъхна и се по-освободи.

– Аз, графе, да прощаваш, мога и да позакърпя дрехите на тези панти (*скипници, безделници*)... Аз, щом е работа... от работа срам няма и човек, когато е с честта си...

– Кои са тези панти? – попита го строго Огнянов.

Рачко сниши гласа си поверително:

– Тия, хайдутите, да пази господ, щяха да ми изпият кръвчицата... – И той показа с око защитниците на укреплението.

– Сложете този да работи на окопа (*изкоп в земята, използван като военно укрепление*)! – извика Огнянов към тях и отмина.

XXVIII. ДУХЪТ В УКРЕПЛЕНИЕТО

Един десетник приближи до Огнянов.

– Какво има, Марчев?

– Работата не я бива – пошушна десетникът: – в укреплението се вмъква деморализация (*подкопан е войният дух, бойците започват да се обезсърчават*).

Огнянов се начумери.

– Оня, който обезсърчава другите, ще бъде наказан със смърт, незабавно! – каза той раздражено. – Кого си забелязал, Марчев?

Десетникът му назова четири души.

– Извикай ги!

Обвинените се явиха. Те бяха възрастни хора – шивачи и търговци.

Огнянов ги стрелна с поглед и попита:

– Вие ли, господа, обезсърчавате момчетата?

– Никого не обезсърчаваме ние – отговори сърдито един от тях.

– Вие знаете ли как се наказва подобно поведение, проявено в толкова критичен момент?

Те нищо не отговориха. Но това мълчание изразяваше повече упоритост, отколкото стресване.

По челото на Огнянов се изписа внезапен гняв, но той го овладя и каза спокойно:

– Идете си по местата, господа... Ние вдигнахме революция и сега е късно да се разкайваме... Ще срещнем врага тук и към Клисура никой не трябва да поглежда... Вие ще запазите къщите си и семействата си не като идете в нея, а като стоите вън от нея! Моля ви, не ме поставяйте в трудно положение...

Въстаниците не си отиваха.

Огнянов ги изгледа смаян. Очевидно това беше протест.

– Какво има да кажете още?

Въстаниците се спогледаха, после един от тях каза:

– Ние не ставаме за тази работа.

– Аз пушка в живота си не съм държал – добави друг.

– А кой е държал? – каза трети.

– Ние кръв не можем да леен...

– Страхливи ли сте? – попита Огнянов, като очакваше да ги засрами с този въпрос.

– Не е грехота, ако кажем...

– Страхуваме се, да! – каза злобно първият.

– Ние имаме деца.

– Не сме намерили живота си на пътя – доста ядосано добави един от по-смелите.

– Вашият живот и вашите деца, и вашите къщи са нищо пред освобождението на България! А главно, пред честта на България! – извика Огнянов с разтреперан глас. – Аз пак ви моля да не показвате малодушие (*нерешителност, страхливост*) и да не ме карате да вземам крайни мерки спрямо вас...

– Ние с пушки и с бунтове не сме се занимавали. Пусни ни!

Огнянов видя, че с благи думи няма да може да победи упорството им... Вече му прекмпяваше (*обхващане го гняе*), но се сдържаше да не избухне. Той разбра с огорчение, че само едно дълбоко отчаяние и ужас пред борбата придаваше на малодушните (*страхливите, нерешителните*) тая смелост и решителност да се признаят пред самия си началник за страхливци, съвсем открито и прямо, без да се червят от срам.

От това признание до паническото бягство оставаше само една крачка. Той реши да действа безпощадно.

Не трябваше да се остави заразата да прихване и останалите до толкова крайна степен. Дисциплината преди всичко.

– Господа, ще се подчините ли на своя дълг, или не? – попита ги решително.

Той чакаше отговора им с мрачен поглед и с разтуптяно сърце.

В този миг след него се чуха ненадейни викове. Той се обърна и видя недалече на поляната, че Боримечката гонеше един циганин. Другите въстаници се натрупаха да гледат и с раздирателни гласове насърчаваха Боримечката, който, независимо от гигантските си крачки, не успяваше да настигне босия и лек циганин... Някои дори го взеха на прицел с пушките си, но Огнянов ги спря. Очевидно, беглецът се беше таил досега в Клисурата и се бе опитал да избяга и да се спаси в някое турско село. Циганите, които в първите дни бяха успели да избягат, бяха първите, които занесоха на турците вестта за въстанието в Клисурата и подробности за разположението на защитниците. По природа и по интерес те се явяваха верни съюзници на турците и тук, и другаде, в подобни случаи... Боримечката продължаваше да гони циганина, като правеше грамадни скокове и летеше като стихия... Но циганинът вземаше преднина пред него и двамата все повече и повече се отдалечаваха от укреплението... Сега и с куршум беше трудно да бъде уличен циганинът. Изведиж той се спря смаян: срещу него се зададоха двама въстаници от далекогледната стража и той се намери между два огъня. В същата минута Боримечката стигна до него, сграбчи го в устрема си и се повали с него на земята. От укрепленията се раздадоха весели викове... После замахаха:

– Насам! Насам!

Боримечката, озлобен и ядосан, подкара циганина насам, като го обсипваше със зловещи псувни, които стигаха ясно до укреплението.

Скоро беглецът бе доведен.

Въстаниците го заобиколиха. Свирепи чувства оживиха посърналите им лица. Циганина го познаваха всичките. Той вече два пъти се беше опитал да избяга от Клисурата, първия път с някаква тайна поръчка до рахманларци (*жители на с. Рахманларе, сега с. Розино, до Карлово; до Освобождението Розино е било турско село*), дадена му от задържания в града турчин – от конака, но беше наказан само с по-строг затвор. Сега вече дори и дума не можеше да става за пощада.

Началникът на укреплението се обърна към десетника си и известно време тихо се съвещаваха.

– Да, да – довърши Огнянов. – Всяко снизхождение и милост са вредни сега. Ако видят малко смърт, по-страхливите може да свикнат да я гледат по-смело... Но присъдата трябва да дойде от военния съвет. Марчев, иди веднага на Зли дол и изложи работата... Моето мнение и молба е да бъде смъртно наказание. По-скоро...

Десетникът тръгна.

Огнянов се обърна строго към един възрастен въстаник:

– Чичо Марине, сложи тоя циганин под стража.

После се обърна към други двама по-млади:

– Момчета, отведете тяхна милост, поплювковците (*страхливците*), на она край, вземете им пушките и ги пазете под стража до втора заповед.

Четири деморализирани въстаника пребледнях, но се покориха и тръгнаха напред към мястото на ареста си.

XXIX. ЕДНО КРЪЩЕНИЕ

Огнянов завървя назад-напред край окопите, развълнуван. Лицето му, твърде слабо и изпито, се набразди от черни мисли.

Той се отби при една група въстаници, които усърдно копаеха новия окоп, погледна машинално към тях, без да отбеляза приятелското ухилване на Рачко, качи се пак на нъсипа (*купчината пръст, която се образува, когато се копае окоп*), гледа на изток с бинокъла си и с още по-заледени черти на лицето слезе и отиде на първото си място.

– Що за народ, що за народ! – бърбеше си той.

Завърна се Марчев.

– Смъртна присъда! – каза той запъхтян.

– Военният съвет ли се произнесе?

– Да, смърт, без отлагане! – доложи с ясен глас Марчев, а после тихо пошепна нещо.

Огнянов клюмна задоволително.

Думите „смърт, без отлагане“ се чуха и по-надалеко: те се зашептяха и от въстаниците и минаха до ъгъла, където стояха арестуваните.

Преди малко бледни, сега побеляха като стена.

Сега разбраха, че тук не се шегуват. Изведнъж военният съвет им се стори като нещо ужасно, грандиозно, неумолимо като съдбата. На това място само бог беше по-голям от него.

Един въстаник се приближи до Огнянов.

– Арестованите се каят и молят за прошка. Огнянов отговори сухо:

– Присъдата излезе, късно е сега...

После добави повелително:

– Брайков, вземи още Нягул, и Благой, и Искров и отведете четиримата души в оная долчина, за да изтърпят наказанието си. Присъдата на военния съвет трябва да се изпълни точно.

Брайков, доста слисан и смутен от всичко това, отиде да изпълни заповедта на началника на укреплението.

Вече не се обади нито един глас в защита на осъдените... Никой не желаше да мине за солидарен с тях... Всеки чувстваше, че животът му сега зависи от волята на военния съвет, единствен и безапелационен (*категоричен, решителен, който не допуска възражения*) Съдия.

Осъдените въстаници, карани от други четирима, минаха през укреплението и се спуснаха по сипея в долчинката.

– Закарайте и циганина там! – извика Огнянов.

После тихо даде някакви наставления на десетника си, който също се спусна след другите.

Лобното място (*мястото, където се изпълнява смъртната присъда*) беше една влажна и зелена тъмна горичка, в която ромолеше малко поточе. Наоколо имаше почти само сипей (*стръйна места, покрити с дребни камъчета*) и брегове. Огняновото укрепление се намираше на върха на западния бряг. Въстаниците се бяха навалили (*струпаха*) да гледат екзекуцията оттам.

Отляво на баричката (*поточето, дърето*) стърчеше един дъб, наполовина изсушен след удар от светкавица.

Двама въстаници най-напред заведоха циганина при дървото, разпасаха му червения пояс и го вързаха за дънера.

Ужасът беше оковал устата на нещастника. Кръв потече от полуканите му устни.

Недалеко, до брега, стояха четиримата други осъдени: те чакаха своя ред. Животински ужас беше обезобразил чертите им.

Марчев извика:

– Доведете ги и тях тук!

Осъдените потеглиха насаи. На трима им се преплетоха краката, та пазачите им ги хванаха под мишници и ги доведоха до мястото, което посочи десетникът (*който командваше десет души въстаници*).

Марчев ги нареди на десет разкряча разстояние от вързания циганин... Вероятно, за да присъстват по-отблизо на страшното зрелище, което след малко и те щяха да предоставят на другарите си въстаници, струпани на върха на стръиния бряг.

Те бяха оставени невързани. Но ужас бе парализирал силите им, та дори през ум не им минаваше мисълта за бягство. То беше и немислимо.

Една минута гробно мълчание.

Марчев извика силно и тържествено:

– Мехмед циганинът, от Клисуря, заради трикратния си опит да избяга от затвора, с гнусната цел да служи на неприятелите на България, е осъден от върховния съвет на смъртно наказание, за наиздание на други подобни предатели! – После се обърна към осъдените въстаници: – Господа, обърнете се право срещу Мехмед...

Те сториха това като автомати.

– Дайте по една пушка на всеки един от тях...

Въстаниците, развълнувани, връчиха пушките си. Осъдените ги поеа с оглупели от смайване лица.

– Застреляйте го сега, де, по моя команда: едно, две, три...

Гърмеж разтресе стръмните брегове и облак дим покри четиримата.

Циганинът стоеше прав, както си бе вързан на дървото. Нито един куршум не беше го улучил. Стрелячите вероятно не се бяха целили в него. Но той приличаше на мъртвец.

– Срам, господа! – извика Марчев гневно. – Втори път!

И той повтори командата си. Пушките пак гръмнаха... Циганинът клюмна и провеси ръце надолу. От върха изръкопляскаха.

– Вашето наказание се състоеше в това, да се кръстите в кръвта, господа, за тоя път. Благодарете на великодушието на Огнянов и на милостта на военния съвет.

Когато четиримата разбраха, че са спасени, те загледаха плахо и някак си като хора, които се събуждат от един тежък сън.

Една усмивка от щастие едва проби леденожълтата кора на лицата им, която им бе прилепил страхът...

Нови радостни ръкопляскания се раздадоха от укреплението.

XXX. СРЕМСКА ДОЛИНА ПЛАМНАЛА!

– Чудно, чудно... Необяснимо... Ужасно! И до тоя час още нищо... Какво правят те? Какво върши Бяла черква? Мълчат като умрели... Мълчат... Ужасно мълчание! Страшно... Не смея да помисля, че там са скръстили ръце и размишляват... Дали не казва самата истина тоя идиот? Но там е Соколов, там е Попов, там е Редакторът... Там са моите соколи... Изпитани момци, горещи глави. Какво чакат? Или мен чакат? Но ако не се появя или пък ако умра, пак ли нищо няма да правят? Или са глухи и слепи, та не виждат! Клисура въстанала, Копривщица въстанала, Панагюрище въстанало, Средна гора пламти! Само Стремската долина спи! Или пък се е случило нещастие? Или някакво извънредно препятствие? Но това е невъзможно! Ако Бяла черква не може да въстане, тя може да прати поне една чета от десетина души, макар... Тя може да ободри другите... Но тя стои, стои! Всичките известия потвърждават това... А такива страшни въодушевления!... Такива сериозни приготовления бяха... Дали същото вършат и другите места? Беда, проклетие божие виси над България тогава!...

С тия мрачни мисли Огнянов, преоблечен като турчин, се вмъкваше днес предпазливо от дола на Стара река в Стремската долина.

Както знаем, на 20 април той мина през Клисура, за да иде в Бяла черква, с намерение да я вдигне, щом удари часът на общото въстание. Часът обаче удари за Клисура оня същия ден. Заварен от бунта в минута на страшно душевно страдание, той слепешката се хвърли в него, за да заглуши болките си във вихъра на борбата и да намери смъртта си сред борците за свободата на отечеството. Неприятелят обаче не се задаваше. Връзките между Клисура и долината бяха прекъснати.

Огнянов прекара пет денонощия в укрепленията, в кипяща дейност по организиране на отбраната, измъчван от нетърпение да приеме известието, че е пламнала и Бяла черква... Огнянов, със сърце, обляно с кръв, проклинаше случая, който го доведе в Клисурата... Той виждаше как това зловещо мълчание влияеше страшно на духа на въстаниците ѝ, как то опропастяваше движението. Той напразно се опитваше да ободри другарите си и им се кълнеше, че всяка минута се очаква да въстане Бяла черква, а след нея и другите. Най-после и той започна да губи надежда и с ужас предвиди катастрофата на Клисурата, както и на революцията. Тогава се реши на едно смело до безумство начинание: да се промъкне до Бяла черква през развълнуваните турски селища и да вдигне въстание.

Той се излагаше на страшен риск и премеждия. Но вдигането на Бяла черква щеше да хвърли искрата на въстанието и в другите готови за въстание места, надлъж в подножията на Стара планина. И тогава силите на турците бяха разделени. Клисурата спасена, пожарът разширен и кой знае? Революцията тържествуваше!... Много велики преврати в историята се дължат на най-нищожни обстоятелства... Освен това, резултатът си заслужаваше риска. И подвигът бе намерил човека си.

Беше вече обяд, когато той се озова в самата долина. Тя беше сега в пълен разцвет, плувнала в сенки и зеленини. Кристални поточета бягаха из моравите (*поляните*) и кичестите дъбови горици. Въздухът бе наситен с розови благоухания като стаята за лични срещи на някоя царска любимица. Тук долината, особено под лазурното небе и радостното сияние на слънцето, беше засмяна и възхитителна като земен рай. Но тя не привлече вниманието на пътника, който не забеляза тези неща...

Той би предпочел да я види в пламъци.

Пътят му минаваше през турското село Рахманлари (*днес с. Розино, до Карлово*), най-близкото до Клисурата. Той безстрашно го приближи. Когато минаваше между розовите градини в края на селото, го спряха няколко въоръжени турци, те бяха стража.

– Откъде идваш, брате?

– От Алтъново.

– За накъде?

– За Ахиево... Нататък мирно ли е?

Ахиево беше турско село, най-близкото до Бяла черква.

– Слава богу, нататък е мирно.

На Огнянов му се сви сърцето от болка.

– Ти по-добре остани в селото. Утре ще бием Клисурата.

– Да видя... сбогом!

И Огнянов влезе в селото.

Той видя улиците сега извънредно оживени. Из тях сновяха купища турци, набучени и нащръхнали с оръжия (*съоръжени до тъби*). Кафенетата също бяха натъпкани; магазините за храни бяха пълни, ханът беше пълен. Очевидно тук имаше няколкостотин души, дошли от околните села, за да нападнат Клисурата. Рахманлари (*днес с. Розино, Пловдивско*) беше сборният им пункт.

Обхванат от страшни предчувствия за съдбата на Клисура, на Огнянов все му се искаше да получи по-положителни сведения за Бяла черква; все му се вярваше, че може, в последния час, да е възтанала...

С тая цел помисли да влезе в хана, който беше собственост на един белочерковчанин. Но се побоя от някаква подлост и не влезе.

Той тръгна напред, като търсеше с поглед при коя група турци да се приближи. Случайно мина покрай джамията.

Видя, че и вътре беше пълно. На врата на джамията се тълпеше навалица от богомолци, а на рояци пристигаха още нови. Там се случваше нещо извънредно. Огнянов разбра, че ходжата (*мюсюлманският свещеник*) трябва да държи проповед, за да подкладе още фанатизма на тия свирепи тълпи.

Облада го непреодолимо любопитство, та се мушна между богомолците. Той не се излъга: в същата минута проповедникът се покачваше на дървено одърче, което има значение на амвон в турските храмове.

(Амвонът е християнската църква с миза, издигната площадка в самата църква, от която се произнасят поучителни слова и се четат Библията. В турските джамии има нещо подобно, което позволява на проповедника да се вижда по-добре от богомолците.)

При осветлението Огнянов забеляза добре, че той не беше обикновеният селски ходжа, а софтá (*не беше обикновен селски проповедник, а беше учен богослов, по-висш мюсюлмански проповедник*), вероятно дошъл от К., и то по специален повод.

Веднага се възцари тишина. Софтата (*мюсюлманският проповедник*) започна тържествено:

– ПравOVERНИ! Едно време в славното царуване на нашите велики султани светът трепереше от името на османлията (*турчина*). Изток и запад му се покланяха, моретата му пращаха дарове, крале и кралици се простираха и лижеха свещения прах пред трона на калифа (*на халифа, на мюсюлманския духовен глава и цар*). Велик беше тогава аллах и неговият свят пророк Мохамед. Както се вижда, много грешихме пред бога, пиянствахме и блудодадействахме (*отдавахме се на разврат*), братувахме с нечестивите и приехме техните закони. И ето, бог ни остави да бъдем поругание на поруганите и отъпкани от потъпканите... Ей, аллах, аллах! Прати ни огнения меч на ангел Асраил да облеем изток и запад с кръвта на твоите врагове!

(...огнения меч на ангел Асраил... – Асраил или Азраил в мюсюлманската митология е ангел на войната и смъртта.)

Да зачервим моретата и да прославим небесата... Ето моето слово, правOVERНИ! Наточете ножовете, пригответе всеоръжията си с молитва и бъдете готови, защото вече удари часът да умием срама си с кръвта на гявурите (*презрително: на онези, които не са мюсюлмани, които са втора категория хора*) пред единия и великия бог на исляма...

В тоя дух и по този изкусен начин ораторът започна речта си... Той я продължи дълго време, при напрегнатото внимание и пламтене на погледите на стотици богомолци.

– Ето какво се върши тук – си каза той, като не дочака и излезе на улицата. – Значи, слуховете за тия проповедници са били истина. Ние проповядахме въстание против турското правителство; техните апостоли про-

повядават изстреблението на българския народ! Значи, борба ужасна ще имаме, борба на народ с народ, да не се лъжем вече... Българската земя е тясна за двете племена... Нека бъде така... Няма връщане! Жребият на България е хвърлен! Но как се започва нашата свята, възделена революция! Боже! Защити България!...

И той пак започна да се разхожда по площада. Молитвата свърши и богомолците заизлизаха на площада; образуваха се малки групи, които оживено говореха под впечатлението на проповедта. Огнянов приближи до една от тях и се вслуша в разговорите. Той разбра какво беше положението сега.

Клисурското въстание най-напред било изплашило турското население от околните села, защото помислило, че в Клисура е дошла руска войска ... Под удара на този страх то се нажанило да вдига семействата си и да се спасява с бяг.

Скоро обаче от турци, успели да се измъкнат невредими от Клисура, както и от неумелостта на самите въстаници, то разбрало, че си има работа с обикновени хора, повечето от тях шивачи, и няколко даскали, и това му възвърнало всичката дързост и самоувереност. То решило, без да чака военна помощ, само да се разправи с клисурци.

Огнянов разбра още, че рахманларци (*Рахманларе е турско село*) са организирали подробен оглед на позициите на противника в района на предстоящите военни действия под личното ръководство на главнокомандващия, за да се вземе решение как да се проведе сражението и сега разположението и силата на всяка стража са приблизително познати на неприятеля. Утре очакваха Тосун бей от К. с нови пълчища башибозуци и щяха незабавно да ударят въстаналния град.

Тези разкрития привеждаха в трепет Огнянов. Той сега още по-силно осъзна необходимостта да се ускори въстанието и в другите български градове.

Трябваше да се изпревари Тосун бей.

Той се запъти на изток.

Мина без проблеми през турското село Теклия. При западния му вход стоеше стража, знак, че откъм изток няма опасност...

Той и тук отбеляза силно движение. И тук очакваха появяването на Тосун бей, за да се присъединят към неговата орда.

– В Бяла черква, в Бяла черква! По-скоро!... Тосун бей трябва по-бързо да се удари в железните гърди на моята Бяла черква... А това ще стане, ок, то ще стане, щом аз пристигна... С Редактора само ще обявя въстанието и след половин час ще имам под знамето петстотин души. Бяла черква ще пламне или от въстание, или от пожар... Напред, напред! Боже, дай ми криле...

И Огнянов хвърчеше към Бяла черква. Той чувстваше, че още два-три часа ход – и ще зърне отдалеко белите комини на града и пирамидовидния фронтон на черквата. И сърцето му туптеше от безумна радост...

(фронтон – релефно триъгълно пано в предната горна част част на сградата)

Недалече от селото, което остана зад него, пътят му се спусна в един сенчест дол, който пресичаше равнината. Когато се озова в дола, той дочу смътни звукове от тъпани и зурни (*музикални инструменти, придаващи характерния звук на турската музика*). Вероятно, в някое турско село имаше сватба, която явно ставаше по никое време. Но скоро всичко утихна и той забрави това. Като се качваше по отсрещния бряг на дола, тъпаните и зурните пак екнаха твърде наблизко пред него. Той изскокна учуден на върха и тогава пред очите му се появи зрелище, което го вкамени.

Равнината пред него беше почерняла от турци, които идваха с тая варварска музика. Развяваха се няколко червени знамена. Тая сган се движеше насам без ред, разбъркано и шумно. На слънцето светеха пушки, лозарски ножове, брадви, копия, които стърчаха над рамената и чалмите на башибозуците. Повечето бяха по ръкави и елечи, по причина на силната обедна жегата... Вълната бе изпразнила турските села, през които бе минала. Никаква дисциплина не стягаше тия метежни, размирни редове, но една цел, свирепа, дивашка, ги свързваше, тласкаше напред, одушевляваше: кръвта и плячката. За кръвта носеха пушки и сечива – да я леят, за плячката влачеха върволица каруци след себе си – да я носят... Това пияно от фанатизъм пълчище, при звука на тъпани и зурни, идваше, приближаваше, бавно, като паплач скакалци, но неудържимо.

(В миналото нашествията от скакалци са били истинско бедствие за хората; огромни рояци от скакалци унищожавали посевите и населението след това било подложено на глад и болести. В наше време се използват различни методи за превенция и контрол над рояците скакалци.)

Само един конник, с бяла чалма, висок, мършав, чер, яздеше отпред: предводителят.

Той махна на циганите да спрат.

– Хей, мюсюлман, ела насам! – извика той на Огнянов.

Огнянов с ниска темена (*темена, теменé – мюсюлмански поздрав с доближаване на дясната ръка до челото, устата и сърцето*) приближи.

– Откъде идеш?

– От Текия (*сега с. Христо Даново, община Карлово*).

– Какво има нататък?

– Нищо... Всичко добро, слава богу.

– Какво казват, много ли са тия в Клисура?

– Че са доста, както уверяват, аллах да пази царството...

– Какви са?

– Московци (*руснаци*), казват...

– Мълчи, пезевенк (*тук: мръсно*)! Там са само крастави раи (*най-обикновени християни българи*)...

– Процавай, бей ефенди (*Извинявай, господи бей*).

– Ти къде отиваш?

– В К.

– Хайде, връщай се с нас!

Огнянов неволно пребледня.

– Бей ефенди, позволи ми да...

– Назад! – изкрещя Тосун бей, пришпори коня си и тръгна.

Ордата отново потегли. Зурните и тъпаните гръмнаха *(турската музика за- свири)*. Потокът повлече Огнянов назад...

Беше безумно да се мисли за съпротивление или за пробиване на навалищата, която наводняваше околността. Нещастният, с отчаяние на душата, се остави на течението. Той беше унищожен, убит. Последната му надежда загиваше. Той вървеше машинално напред като в сън, тласкан и застъпван от буйните тъпи, все по-големи и по-зверски весели... И човешката вълна го отнасяше все назад, все назад, към голите рътове *(стръмни, ниски хълмове)*, зад които се криеше Клисуреа.

XXXI. НОВО ПОКУШЕНИЕ

Сганта на Тосун бей стигна привечер в Рахманлари *(тогава турско село, днес с. Розино, Пловдивско)*, още повече нараснала и фанатизирана. Тя завари вече там друга сган турци, надошли от околните села, които я очакваха. Прочее, Тосун бей щеше да нападне утре Клисуреа с една сила от около две хиляди души.

(На 26 април 1876 г. турска орда, водена от Тосун бей, извършва клане и опожарява Клисуреа при потушаване на Априлското въстание. Битката е неравна. Според свидетели, за да бъде потиснато въстанието, долината край Клисуреа „почернява“ от ордата на Тосун бей, наброяваща 2000 души. Срещу тях в неравна борба се изправят не повече от 200 зле въоръжени българи. В защитата на Клисуреа участва четата на Иван Танков Козарев, по-известен като Боримечката. Черешовият топ, с който се готвят да отблъснат противника, днес е символ не само на Клисуреа, но и на она много специален момент в нашата история, когато народът поема пътя на своята борба за освобождение и национална независимост.)

Селото беше натъпкано с хора. То едвам побираше тия нови гости. Понеже нощта беше ясна, повечето налягаха на улиците да спят.

Същото стори и Огнянов, по неволя.

Той лежеше сам, на едно хълмче тъкмо срещу хана, който се държеше от белочерковчанина.

Макар и късно, прозорците на хана още светеха. Вътре беше още пълно.

Огнянов беше решил, но и не можеше да бъде иначе, да не спи. Той беше длъжен да се опита тази нощ, дори е време, да се измъкне от тая турска папlach, която го беше обкръжила; утре това щеше да бъде невъзможно.

Със силно напрегнати мисли той вливаше поглед в светещите прозорци на хана. Той мислеше отново и отново как да мине през гъстата стража, която пазеше краищата.

Надяваше се да извърши това лесно, заради турските си дрехи и доброто знание на турски език. Но, уви! Каква полза от това, че се бе спасил, че се бе завърнал здрав и читав на укреплението си?

Бяла черква оставаше мирна, а гибелта на Клисуреа беше неминуема.

Да се опита тази нощ да тръгне за Бяла черква, беше почти невъзможно:

стражата в източния край на селото имаше заповед да не пропуска никого, за да попречи на случайните дезертьори (*пробители; хора които напускат, бягат от сражението*)... Да остави за утре, през деня, бе още по-невъзможно... Пък и да беше възможно, той не би тръгнал вече за Бяла черква. Беше му съвестно да отсъства от Клисура в един ужасен за нея час ... Неговото отсъствие щеше да бъде възприето като бягство, като подлост. Не, невъзможно е. Но как да съобщи нещо на Бяла черква? Можеше ли да опита за последен път? И Огнянов страшно напрягаше ума си.

Най-после го огря една идея. Той реши да се опита да убеди ханджията да изпрати утре в Бяла черква някого от синовете си; синът му би могъл да се присъедини за безопасност към някой случаен пътник-турчин, понеже утре беше пазарен ден в К.

Тази идея се усмихна на Огнянов. Макар че осъществението ѝ изглеждаше като нещо много трудно, важността ѝ заслужаваше и усилия, и риск. Да, голям риск: най-напред трябваше да издаде себе си, да повери съдбата си на тоя ненадежден ханджия.

За щастие, той се познаваше с него и със семейството му, понеже бе учител на големия му син, и това го поуспокояваше.

Той стана от хълмчето, свободно влезе през дворската врата, мина през двора и приближи под малкото прозорче на стаичката в дъното на двора, долепена до обора, и започна да се разхожда назад-напред по сайванта (*сайвант – нивес, пристроен към къщата, сунити, подслон*), дано случайно види някого от домашните. Той не смееше да потропа на прозореца или на вратата, за да не причини тревога.

Дълго време се разхожда така, без някой от къщниците (*домашните*) да излезе или да влезе. Ханджията и синовете му обслужваха в кръчмата турците. Навярно в стаята е само жената на ханджията с малките деца ... Затова той най-после се престаши да почука на вратата.

Но обстоятелствата се стекоха в негова полза. Вратата се отвори и се показа една женска фигура. Огнянов позна ханджийката. Тя беше тръгнала към обора с едно кринче (*дървен съд с кръгла форма*) еченик под мишница.

Тя или не го видя в тъмнината, или не му обърна внимание, като вероятно го взе за някой турчин, който е наглеждал коня си.

Огнянов я настигна и продума ясно, по български:

– Добър вечер, стрино Аврамице (*съпружата на Аврам*).

Тя се обърна учудена, а по-точно, уплашена.

– Не ме ли познахте? – добави той с ласкав глас, за да я успокои, и побърза да се представи: – Аз съм учителят на вашия Нанко... Огнянов...

– Кой, графът ли? – попита тя учудена, като премести кринчето под другата мишница. – Ами защо си така?...

Но тя веднагъ се сети.

– Ела, ела у дома... Чакай да изсипя еченика в торбата на коня, та да идем у нас...

След половин минута Аврамица и Огнянов влязоха през малкото коридорче в една малка тъмна стаичка. Ханджийката драсна кибрит и запали малка газена лампа, която веднага мътно освети стаята и госта ѝ.

— От тази вратичка се излиза в нашата малка зеленчукова градина, оттам през затрънната ограда се минава на улицата... Това да го знаеш, ако ти потрябва — пошушна Аврамица и посочи на Огнянов една малка вратичка, твърде ниска, и човек можеше да мине през нея само силно наведен.

— Ами ти какво търсиш тук? — попита тя.

— Отивах от Клисуря за Бяла черква... Тосун бей ме посрещна оттатък село Текия и ме върна.

На такова добродушно гостолюбие Огнянов се счете длъжен да отговори с пълна откровеност. Без нея нищо не би могъл да направи...

— Аврамица го изгледа състрадателно.

— Олеле, мале, горките клисурци, какво ли ще изпатят... Тая сган за тях иде...

— Клисуря ще пропадне, стрино Аврамице, ще стане плен и пожар... и затова се опитах да я спася, но, за жалост, не можах да пробия до Бяла черква.

— Ами какво щеше да правиш там?

— Щях да вдигна и Бяла черква и тя да въстане, та да станат и другите села покрай нея. Тогава Тосун бей щеше да се дръпне.

— Поразил го господ той чер циганин!... Ами какво ще правиш сега? — попита пак Аврамица, като не знаеше какво ще ѝ иска Огнянов.

— Вашият Нанко къде е, тук ли е?

— Тук си е.

— А Кузман?

— Тук си е и той.

— Къде са?

— В дюкяна (в ресторанта е), при баща си, шетат, па и гледат да не отнесат (да откраднат) нещо тия зверове...

Огнянов помисли малко.

— Можем ли да пратим някого, Нанко или Кузман, за Бяла черква, утре?

Майката го погледна в недоумение. По лицето ѝ се изписа безпокойствие.

— Той може да върви заедно с някой тукашен турчин, с когото се познава. Утре е пазарен ден в К. и рахманларци ходят да си търгуват там.

— Ами страшно е, даскале...

— Като има другар турчин, няма страшно... А там е мирно... Никой няма да го закачи.

— Че защо ще го изпратиш там?

— Едно писъмце да занесе на един мой човек и веднага да се върне назад... Утре по обяд пак ще си бъде тук.

Тук съпругата на Аврам си припомни по-първите думи на Бойчо и се сети с какво послание той искаше да изпрати сина ѝ в Бяла черква. Лицето ѝ стана угрижено.

— Че то, даскале, да попитаме баща му за тая работа.

— Аз те моля, стрино Аврамице, не казвай на бай Аврам... Не можеш ли да извикаш Нанко скришно да дойде при мен, да го видя?

Огнянов знаеше, че бившият му ученик го обожаваше и би сторил всичко, ако го помолеше.

Лицето на ханджийката доби строг вид.

– Не, не, не бива без Аврамовата воля.

– Но бай Аврам няма да го пусне!

Очевидно досегашната благосклонност на ханджийката поизстина. В един миг през ума ѝ минаха хиляди опасности за чедото ѝ, ако тръгне-ше за Бяла черква. Стана ѝ някак си страшно при тоя страшен и чуден човек. Тя вътрешно се разкая, че не го отпрати още веднага, и започна да се озърта безпокойно. Но нейното добро сърце не допускаше жестока мисъл да влезе в главата ѝ.

Огнянов отбеляза силното ѝ смущение. Той разбра, че с една нерешителна и слаба жена не може да се обсъжда толкова сериозен въпрос. Времето минаваше и той трябваше да помисли за бягството си оттук. И реши да изясни и да организира нещата колкото е възможно по-скоро.

– Стрино Аврамице, повикай бай Аврам за малко време, с него да говоря. На Аврамица ѝ олекна изведнъж.

– Отивам да му кажа на ухото, а ти стой тука и помни вратичката. Ако чуеш нещо лошо отвън, да знаеш... – и тя излезе.

XXXII. АВРАМ

Огнянов остана сам. Той реши и с Аврам да започне откровено. Трябваше да се довери напълно на тоя човек и да се остави на неговата честност или безчестие.

Задачата му заслужаваше сто живота подобни на неговия, стига да можеше да се постигне. Във всеки случай той разчиташе на българското чувство у Аврам, който можеше да му откаже, но нямаше да го издаде. Огнянов чу тихи стъпки по коридора между стаята, стъпки на един човек: разбра, че иде Аврам. И той се изправи спокойно пред вратата.

Тя се отвори и ханджийката влезе. Неговото тлъсто, червендалесто лице беше заляно цялото от усмивка. Той затвори вратата.

– О, добре дошъл, графе, добре дошъл, графе! Здравичко ли си, как си... Добре, че дойде да се повидим, да си побъбрим... Много ми е драго, как ми е драго само... Всички се радват, и жената се радва, и момчетата ще се радват: Нанко не те е виждал половин година... Ти си му учител и съветник... Добре си ни дошъл, добре си ни дошъл... Гледай, гледай...

И възторгът, и радостните излияния на ханджийката нямаха край.

Огнянов беше възхитен. Той пристъпи смело към делото, с кратки думи изложи на Аврам положението и повтори пред него молбата, която по-рано бе отправил към жена му.

Аврамовата физиономия се разпушаше все повече и повече от задоволство и щастие.

– Бива, бива, бива, как да не бива!... Много добре, иска ли питане?... За народа кой не ще да помогне?

– Благодаря ви, бай Авраме – каза Огнянов покъртен... – В тоя велик час всеки българин трябва да жертва или да помогне с нещо за отечеството.

– Кой не ще да помага, има ли българин, който да не помогне? За такава свята работа който се жали, от бога ще бъде проклет. Добре, добре... Кое момче искаш?

– Нанко да пратим... Той е по-хитър, защото е по-голям.

– Бива, бива... твоят ученик... Той за ваша милост главата си дава... Щом му кажа, много ще се зарадва... А написа ли бележката?

И Аврамовият глас затрепера от радостно вълнение.

– Сега ще напиша бележка. – И Огнянов започна да търси в пазвата си. – Нямаш ли парче хартия?

Ханджията извади от пазвата си къс смачкана хартия, сложи кутията с пера за писане и мастилото пред Огнянов и каза:

– Ти напиши бележката, а аз ще прескоча до дюкяна *(ресторанта)*: ония кучета, нали ги знаеш, цели обирници *(да не би да откраднат нещо)*.

– Върни се по-скоро, бай Авраме, с моя Нанко, че аз, както ти казах, няма да се бавя, ще си тръгна.

– Сегичка ей. – И ханджията, като хвърли последен и сияещ поглед към госта си, хлопна вратата.

Огнянов за една минута написа бележката. Тя съдържаше следните няколко реда:

„Въстанието е пламнало, в разгара си е! Не стойте ни една минута: обявете въстание незабавно. Една чета да удари вгръб Тосун бей; друга да вдигне селата... Кураж и вяра!... След малко и аз идвам при вас да умра за България. Да живее революцията!

Огнянов“

Той се поздравяваше с успеха; никога не би предположил такава готовност и патриотизъм у Аврам. Той се заслушваше с нетърпение сега, да чуе стъпките на бащата и сина. Уличните мълви и лаеве глухо стигаха дотук... Малката лампа едва светеше, блещукаше тъжно и пускаше нагоре един стълб вонящ дим.

Ненадейно един писклив раздирателен вик, един женски плач се разнесе в съседната стая.

Огнянов потръпна.

Позна, че тоя глас принадлежеше на Аврамица *(жената на Аврам)*.

Защо бе това плачевно викане?

Неволно страх го налетя.

Той се послуша пак в полутъмната стая, чу някакви глухи стъпки от сайванта *(навес за селскостопански цели, сушене дърва и др.)*, които се отдалечиха нататък.

Тогава отиде до ниската вратичка и я дръпна.

Вратичката не се отвори. Той дръпна силно. Но тя стоеше като закована. Ужас го обзе, косата му настръхна.

– Предадоха ме! – изпъшка той.

В същия миг някакъв шум се чу откъм вратичката. Сякаш пъхаха ключ в нея. Изведнъж тя се отвори и от отвореното място лъхна вътре нощният ветрец. Огнянов впери поглед в тъмната дупка, отворена към градината. Тогава в нея се показа една глава.

Това беше Аврамица.

– Излизай де – пошушна тя тихо. Колкото и слабо малката лампа да огря лицето ѝ, Огнянов видя, че по него блестят сълзи.

Той се провря и се озова в градинката.

– Оттук – издума тихо Аврамица, като му показва една слива до оградата. И тя се изгуби в мрака.

Огнянов се прехвърли през трънака на оградата и се намери на задната улица. Беше пуста. Той се затича по нея. Улицата го изведе пак пред хана.

Там се сблъска с една тъпа въоръжени турци. Те нахълтаха през вратата и потънаха навътре в двора...

Огнянов се изгуби и той в тъмнината.

XXXIII. НОЦТА

Далеко след полунощ Огнянов, след доста премеждия, се завърна на укреплението.

Защитниците бяха още будни, натъркаляни в тъмнината на черги и на рогозки, донесени от къщите им. Те говореха тихо сгушени в ямурлуците си (*широките си върхни дрехи*), с очи обърнати към безлунното звездно небе. Огнянов се промъкна безшумно между тях и се тръшна убит, сломен физически и нравствено. Той се опитваше да съсредоточи разпилените си мисли или поне да си докара сън, който му беше необходим – за да може по-силен да посрещне утрешния ден... Но мислите му хвърчаха из пространството разсеяни, като подплашен рой пчели, а сънят все бягаше от клепачите му. Но не се заспива лесно в навечерието на едно сражение, а по-точно казано – катастрофа.

Отстрани се провеждаше разговор, една малка група въстаници, налягали наблизко, говореха доста тихо. Този разговор привлече вниманието му.

– Ти както щеш я обръщай (*откъдето и да погледнеш създаването се положение*), нашата работица е спукана – казваше един.

– Измамиха ни, измамиха ни, братко – въздишаше друг.

– Изпи ни кукувица ума (*изгубихме здравия си разум*), та послушахме тия негодници...

Запалихме сами къщите си – обади се трети.

– Защо ни трябваше въстание!

– Сега да го опяваме (*сега колкото и да говорим по този въпрос*), късно е вече.

– Ами?

– Лек (*тук: изход от ситуацията*), лек да се търси.

– Лекът (*изходът, вариантът*) е само един: да си плюем на краката (*да избягаме*) – каза един познат на Огнянов глас.

– Така, така, Бежанова майка не плаче.

– Плаче Стоянова майка – допълни друг.

(„Бежанова майка не плаче“ означава, че няма да има повод да плаче майката на Бежан – на този, който „бяга“ от опасностите. А Стояновата майка, тоест майката на Стоян ще плаче, защото Стоян „стои“ и остава там, където се изисква неговата саможертва.)

– Утре да тръгнем през река Върлишница.

– По-добре още сега...

– Не може, караулът ще ни спре...

– Утре, утре.

– Да, в суматоката.

– Та тогава всички ще бягат, другите ще ни изпреварят.

– Огнянов е само куче (Огнянов само ни пази и контролира)... Той да не ни забележи.

– Ха, Огнянов офейка (избяга) още вчера...

– Офейка?

– Само ние, клетите, излязохме умни...

Огнянов се повдигна и извика:

– Лъжете, нещастници, аз съм тук!

При тоя страшен глас, който се разнесе из мрака, всички се спотаиха...

Огнянов с възмущение и с ужас чу тоя разговор. Няваше съмнение, че той изразяваше общото настроение на въстаниците в това и в другите укрепления. Гласът на един от говорилите му се стори познат от по-отдавна... Но кой беше – не можеше да си спомни.

– Боже мой, боже мой! – мислеше си той, и прикриваше гърдите си, като загръщаше ямурлука си (широката си връхна дреха), за да не пропуска студения нощен вятър. – Какво стечение на обстоятелствата! Какви разочарования! Какви измени (предателства)!... И след това иди милей за тоя проклет живот, искай да живееш!... Утре имаме сражение и аз още отсега предвиждам края му... Паниката е в сърцата; страхът от смъртта е разслабил ръцете и затъмнил ума на ония, които са дошли тук, да я търсят...

Тоя народ беше въодушевен, той се надяваше, той вярваше като дете и сега като дете трепери... Подлостта на едни увлече в подлост други... Бяла черква и другите излъгаха надеждите ни, деморализираха Клисуре... Това е подлост, това е коварна измяна на общото дело... Тоя интригантски град е бил способен само измени (предателства) да прави, изменници (предатели) да ражда. Той знае да ражда Кандовци, Аврамовци, той знае да създава Ради! Ах, и тая Рада, която отрови последните часове на живота ми! А аз търся смъртта и напускам живота сега с проклетия... А как бих умрял щастлив и горд, боже мой, любим, озарен от лъчите на любовта, уверен, че ще капне поне една чиста сълза на моя непознат гроб ... Да умреш, когато за теб всичко е умряло в тоя свят, когато виждаш своите кумири в калта, своите идеали погребани! Любовта, революцията!... Колко мъчителна и безнадеждна е такава смърт! О, колко желана и необходима е тя за нещастните като мене!

Планинският вятър духаше тъжовно над задрямалото поле. Шумата на околните гори изпращаше глух и зловещ шум, който тъмнината правеше още по-грозен. Всичките върхове, долове и планини наоколо, цялата природа пъшкаташе настръхнала. Звездите на небето бързо и безпокойно трепкаха. Сегиз-тогиз (*от време на време*) нощна птица се обади в пущинаците и пак се възцари мъртво мълчание...

Планинският вятър провлечено, печално шуми над главите на лежащите до окопите въстаници като далечно стенание. Това стенание се отзовава в душите им болезнено и ги кара да се прегъват и да се озират в тъмнината. И пак падат в неспокойна дрямка, напълнена с бледните призраци на ужаса, пресичана от тръпките на студа и ледените целувки на вятъра.

Най-после кресливият хор на клисурските петли зацепи нощния въздух и изпълни самотните планински върхове с живия си привет, предвестник на зората, на златното слънце, на живота и на подновяването празника на пролетта.

XXXIV. УТРИНТА

Въпреки тревожното състояние на духа си, Огнянов заспа най-после и спа дълбоко два часа. Казват, че такъв здрав сън посещавал и осъдените в предвечерието на смъртното им наказание. Призори той се сепна и се озърна наоколо. Природата се събуждаше. Развиделяваше се навсякъде. Небето, белезняво-бледосиньо, бе изгубило последната си трепкава звезда. То побеляваше повече и повече на изток. Една червена ивица с цвета на ярък огън лежеше надлъж по върховете на планините там. Това приличаше на светлината на някой отдалечен пожар.

Прозрачни мъгли още се пластяха в гънките на урвите на Рибарица (*сега връх Везен*), но снежната ѝ корона се руменееше вече от светлината на слънцето, изгряващо от изток...

Само връх Богдан беше застлан още с мъгла и имаше настръхнал и студен вид. Но полека-лека мъглите се разсеяха, виделината ставаше по-бяла и по-силна и зелените планини, гори и могили (*хълмове*) наоколо се усмигнаха и погледнаха радостно под лазурното небе на тая пролетна утрин. Някъде в гората запяха ранни славеи.

Огнянов стана, хвърли поглед върху лежащите въстаници в укреплението, завити с козаци и с ямурлуци, под които зъзнеха, и се запъти по посока на Зли дол.

Той отиваше да обсъди положението с военния съвет.

Скоро се изгуби в дола, който пресичаше пътя му. Светна се хубаво вече (*вече се съмна и стана светло*). Изгря и слънцето.

Въстаниците в укреплението бяха всички наставали и се бяха заловили, под надзора на десетника, за работа по доизкарването (*доизкопанването*) на новите окопи, станали нужни поради увеличението на техния брой след идването на малкия отряд, изпратен тук снощи. Сега бяха по-бодри.

Марчев бе им пошепнал, че Огнянов вече е направил рекогносцировка *(разузнаване, проучване на противника, на разположението му...)* до отвъд село Текия и че със сигурност знае, че днес въстава и Бяла черква *(Дано не сте забравили, че Бяла черква е днешният Сопот.)*... Такава една вест възвърна малко куража. Момчетата малко се поококориха, лицата им се отвориха – развеселиха се даже, и някои затананикаха смешни песни. Свойственият на българина хумор не се забави да се прояви... Захвърляха се остроти за сметка на четиримата клисурци, които бяха осъдени да застрелят циганина.

– От пет крачки и да не можете да ударите Мехмед... ами втори път... да му берете греха на горкия... Една минута, дето му дадохте още живот, струва сто години мъчения... Той си изплати всичките грехове – казваше един.

– Дявол да ви вземе – отзова се друг. – Направихте го мъченик... и сега е в рая при Мохамед... – подзе друг.

– Лъжеш – обади се трети. – Димчо и Стамен Гаргата го хвърлиха в локвата там и той сега е при жабите.

Смехове.

– Бе, от толкова близко и нито един куршум да не го удари – извика друг един. – Аз от толкова място и с плюнка бих го улучил.

– Отрязвам си главата, че вие не сте се целили.

– Вярно е, така е, от толкова място и баба ми би го уцелила...

– Целихме се бе – оправдаваше се един от закачаните *(един от онези, с които се шегуваха)*.

– Целихме се, но мижахте...

– Наистина, и аз замижах, но когато вече бях дръпнал спусъка...

Смехове пак.

Други закачаха Рачко заради името му.

– А бе, Пръдле, кой те надари с такова славно име? – питаше го един.

– Рачко! На теб името ти не е такова, лъжеш! – дразнеше го друг.

Рачко се разсърди.

– Кой лъже? Питайте графа!

– Не, не, лъжеш... докажи, че наистина си пръдле...

И присмехулникът му каза какво доказателство иска.

– А бе знаете ли? Той ни е взел вчера за хайдуци...

– Има право – отбеляза един. – Боримечката го обрал: взел му ножиците и железния шивашки метър от торбата...

– Взе ги, взе ги, ей тъй, от торбата ми, взе ги оня лошият – потвърди Рачко.

– Защо са му били?

– Натрошил ги за боеприпаси на топа.

– Ех, та тогава и Севастопол ще разбием.

(Има се предвид обсадата на град Севастопол, главната руска черноморска база по време на Кримската война, обсадена през 1854-1855 г. от френски, британски, турски и италиански войски.)

– Ако и нашата батарея (*подразделение в артилерията*) направи като злидолската, нито един турчин няма да остане жив.

– И клисурското царство си остава навеки непокътнато – смееше се друг.

– Какво ли махат там? – попита един, като се обръщаше на изток.

Всички се обърнаха към същата посока.

Далекогледните стражи даваха на укрепленията условни знаци, че са видели неприятел. В същото време двама души от тия стражи търчешком отиваха към Зли дол, да дадат подробности на военния съвет.

Известителите тъкмо бяха пристигнали в укреплението, и откъм село Рахманлари (*тогава турско село, днес с. Розина, Пловдивско*) се показаха две турски конни отделения, от по дващестина души. Едното вървеше по пътя, а другото през полето.

Въстаниците с вълнение сезираха – няма ли да се появят други сили след конниците. Но други не се появиха.

В този момент два пеши отряда, по численост по-силни от турските, се слуснаха от укрепленията, за да посрещнат турските. По-едрият отряд излезе от укреплението на Зли дол.

– Кой го води? – питаха въстаниците и сезираха в предводителя.

– А бе не виждате ли, Огнянов! – обадиха се неколцина.

– Графът е, графът е, аз да се закълна... В каквито дрехи да се облече, аз го познавам... На Карнарския хан (*до село Кърнаре, източно от град Клисура*), вам лъжа, мен истина (*вие може да не вярвате, но аз ви казвам самата истина*)...

Но никой не слушаше Рачко.

Турците спряха, като видяха българските отряди, и се оттеглиха назад.

– Уплашиха се негодниците – отбеляза някой радостно.

– И днес няма бой.

– Струва ми се, че Бяла черква им е отворила работа... – разсъди друг.

И укреплението пак зашумя от дейност и весели разговори.

XXXV. БОЙ

Обяд дойде и мина. Слънцето стоеше на най-високата точка в зенита. (*Зенитът е най-високата точка от видимата небесна полусфера.*)

В укреплението на Огнянов въстаниците довършваха обяда си и бързо пъхаха в торбите си и в кожените чанти останалите парчета хляб и суха храна. Техните измъчени, запрашени, неумити от седмица лица бяха безпокойни... Отново душевен смут се бе изписал там. Слабият успех ги беше поразведрил, но за минута. Те знаеха, че ако днешният ден не бъде решителният, то утрешният непременно ще е такъв. Чувстваха, че бурята наближава бързо. И от време на време хвърляха безпокойни погледи на изток, към голите поляни, където се чернееха, разпръснати на групи, стражите, които наблюдаваха какво става наоколо.

Слънцето прежуряше (*печеше силно*). На дясна страна от батареята (*подразделение в артилерията – във войската, която стреля с огнестрелно оръжие*), изнесена и заложена още снощи, Огнянов, точно преди малко завърнал се

от Зли дол, обяян в пот, бе силно зает с още неколцина души: бързаха да довършат новия окоп. Както казахме, снощи от военния съвет им бе пратено подкрепление от десетина души и съществуващият окоп не стигаше.

– Даскале – повика го един петдесетгодишен селянин.

Огнянов се обърна.

– Какво има, чичо Марине?

Вериговчанинът му подаде една хартия, просто сгъната на четири.

– Писмо за теб донесоха.

– Кой го донесе? – попита Бойчо, преди да разгъне писмото.

– Иван Боримечката. Снощи те търси тук, но не те намери и ми го даде аз да ти го дам, като се появиш.

– Каза ли ти от кого е?

– От даскалицата.

На Огнянов му се сви от болка сърцето, сякаш бе ухапано от змия. Той нервно смачка хартията, с намерение да я изхвърли, но се сети, че това може да бъде забелязано, и инстинктивно я мушна в джоба на дрехата си... По-бързо и трескаво подхвана работата си, за да заглуши мъчителното чувство, което размири (*разтревожи*) душата му...

– Откъде сега и тая Рада, в този момент!... Защо ми пише и какво иска от мен?... Няма ли най-после да видя борба, да срещна смърт... та да се свърши всичко!...

В същия миг между въстаниците се случи нещо особено. Всички се натрупаха по насипите на окопите и назъртаха (*поглеждаха*) на изток.

Огнянов вдигна глава и също устреми поглед към голите рътове (*издължени, стръмни, невисоки хълмове*). Там далекогледните стражи подаваха тревожни знаци. В същия момент там изпрацяха няколко пушки – условен сигнал, че е забелязан силен неприятел.

Скоро бързо започнаха да отстъпват насам, като викаха:

– Много, много турци!

Настъпи смут в укреплението. Бранителите (*защитниците*) се зашуряха насам-нататък, побледнели.

– На местата си! Заповядвам ви! – изрева Огнянов, като грабна пушката си от купа, където бяха сложени и другите пушки.

Тоя вик на Огнянов стресна въстаниците и те започнаха да се настаняват в окопите за стрелба лежешком или на коляно.

В критични минути куражът и присъствието на духа у един човек магически действат върху масата и я подчиняват. Тогава началник става оня, който поиска да бъде.

Пристигнаха, изморени, неколцина души от аванпостните стражи (*войници в челна позиция срещу врага*). Огнянов ги посрещна.

– Какво видяхте?

– Турци! Страшна сган идва насам... сигурно са поне хиляда... Пътят е почернял от башибозуци (*свирина турска войска*)...

Огнянов им кимна да млъкнат.

– Стойте! – извика той към окопите за стрелба, като видя, че мнозина не ги сдържаше и излязоха пак.

- Много, много – мълвяха неколцина, като се взираха от насипа.
- На местата си! Всеки при оръжието *(вземете оръжието, готови за стрелба)*!
- изкомандва пак повелително Бойчо.
- Навлязоха пак в окопите.
- Задават се вече!

Действително, далече там на главния път, който излизаше отзад полегатия склон, се подаде главата на една гъста колона; всеки миг тя се точеше насам все по-дълга и пълнеше като безкрайна гъсеница... Това беше ордата на Тосун бей. Колкото приближаваше, толкова по-явна ставаше нейната гъстота и многобройност... Турците вървяха по четирима наред, двајсетина малки знамена и три големи знамена – бели, червени, зелени и други цветове – се развяваха над колоната... Скоро тя запълни целия път от Кулата до Бяла вода, близо два километра на дължина.

Възцари се ново смущение в редовете на въстаниците. Никого не сдържаше вече на мястото му; всеки ставаше прав и се озърташе плахо-плахо.

Само свирепият поглед на Огнянов малко ги сдържаше.

Черната колона продължаваше марша си все по пътя, докато стигна до кладенчето, на разстояние един куршум от укрепленията.

Тогава стражата от Зли дол изпразни няколко далекобойни пушки; веднага, по командата на Огнянов, гръмна и нашето укрепление. Ревна и топът. Гъст дим застла насипите и гърмежът процепи въздуха и заеча из планините...

Неколцина души от предните редове на колоната бяха повалени ...

В тоя миг Огнянов съгледа главите на трима души, които се спущаха по пътя към дола на Стара река. Тия въстаници бягаха от укреплението, възползвали се от първата бъркотия и от дима. Огнянов инстинктивно позна в тая група беглеци снощните си съседи, които обсъждаха плана за бягството.

Той направи няколко крачки и се озова на брега на върха, под който се намираше сипеят *(стръмнината, покрита с дребни камъчета)* и долът. Беглеците бяха влезли в една тясна пътека, изрита от пороите, и вървяха един след друг.

– Назад! Връщайте се, господа, или ще ви поваля! – извика той и насочи пушката си към тях.

Беглеците се обърнаха и останаха като вкаменени. Те бяха оставили пушките си горе. Огнянов позна в един от тях дякон Викентий, обръснат и с хъшовски дрехи. Клетият момък беше пламнал до ушите от срам.

Те машинално обърнаха стъпките си назад.

– Чичо Марине, доведи тия страхопъзльовци тук и ги натъпчи в окопите... Ако кръкне *(ако се възпротиви)* някой, давам ти право да му пукнеш главата. – И Огнянов бързо се върна на поста си.

– А бе, кучи синовци, поне една пушка, за кумова срама *(за да не ви е срам пред хората)*, да бяхте хвърлили, па тогава да бягате... – ругаеше ги чичо Марин, като ги подкарваше към окопа с пушка, насочена в гърбовете им.

Това внушително поведение на началника смири другите въстаници... Те сдържаха проявата на страха си, но само за няколко минути.

Устните на повечето се бяха попукали до кръв.

Турците не бяха гръмнали още нито една пушка. Падането на другарите им, свалени от първите залпове по укрепленията, причини минутна бъркотия в редовете им. Отнесоха ранените до оградите на околните розови градини, а те вкупом, бързо заотстъпваха назад. Тая първа сполука поободри въстаниците и те продължиха енергично огъня срещу неприятеля. От непрекъснатите гърмежи цялата планина и хълмовете сякаш се тресяха.

Белите облачета, накацали по разни върхове, означаваха присъствието на укрепленията. Стрелбата им продължаваше и когато турците доста се бяха отдалечили и не ги стигаше куршум... Доста далече, зад ордата, се мяркаха неколцина конници. Те съставляваха главния щаб на Тосун бей... Ордата ги приближи и се навали (*струпана се в голямо количество*) около тях. Хората от ордата стояха доста време там скупчени плътно един до друг. Явно ставаше съвещание и се променяше планът за нападението. И наистина, забеляза се някакво размърдване на ордата, разкъса се на няколко части, които се разделиха една от друга.

Тогава като по даден знак всички тия отделения, в разсипан строй, се хвърлиха насам с бесни викове и с голяма буйност и стремителност... Едни тичаха по голите върхища към планината, други към урвата на Зли дол, трети към Средна гора, към дола, в който тече Стара река и отваря проход към Клисурса, четвърти – към лозята – за нашето укрепление. Въстаниците ги посрещнаха отдалеч още със залпове, но турците загърмяха едва, щом влязоха в чертата на куршумите... Няколко минути облаци дим съвсем забулваха укреплението от постоянна стрелба, но гърмящите все намаляваха и намаляваха. Огнянов, с лице зацапано от барут и покрито с кал, която потта превръщаше в гъсти потоци по бузите му, опиянен от дъха на кръвата, замаян от пищенето на куршумите, които хвърчаха над главата му, ту се изправяше с мартинката (*пушката*), която бълваше бял дим, ту се снишаваше в шанца (*окопа*) си.

От миг на миг той несъзнателно викаше, без да се озърта, в заобикалящия го дим:

– Удряйте! Гърмете! Кураж, братя!

Внезапно той зачу до себе си гласа на чичо Марин, който казваше на някого:

– Момче, ниско, ниско стой... Ще те ударят!...

Огнянов неволно се обърна надясно и през разреждения от ветреца дим зърна един въстаник, който прав, без да се снишава, гърмеше по неприятелите, съвсем изложен на куршумите им. Тая дързост беше цяла лудост.

Огнянов, изумен, позна Кандов!

Поразен от това, той машинално отиде до него и в дима подаде десница и му каза:

– Брате, дай ръката!

Студентът се обърна, погледна тихо, ледено Огнянов, но му стисна силно ръката. Това ръкостискане на двамата противника беше знак за помирение пред взора на окървавеното отечество, а може би и на прощаване, вечна раздяла...

Една струйка кръв обля Огняновата ръка, когато държеше Кандовата! Тая струйка изтече от ръкава на студента.

Огнянов отбеляза кръвта, но това не го учуди, нито поразил, даже не разбра значението на тая струйка топла кръв... Повече го поразил това, че видя Кандов тук.

Действително, студентът, след като си беше тръгнал от Радината стая, скоро след Огнянов, бе отишъл на мястото, където се раздаваха оръжия, и оттам на укрепленията към Стара река... Пратен снощи тук с подкрепителното отделение, той още не беше забелязан от Бойчо, тая заран всецяло погълнат от задачите на длъжността си.

Огнянов се дръпна и се озърна прав около себе си.

И едва тогава забеляза, че окопът беше почти пуст... Въстаниците бяха изчезнали от укреплението... Само петима-шестима души, между тях Кандов, още оставаха и продължаваха огъня, който намаляваше. Гърмежите оредяваха и от другите укрепления, също напускани вече от защителите си. В замяна на това неприятелските куршуми по-изобилно ръсеха и правеха опасно всяко показване от окопите.

Огнянов, отчаян, обезумял от ярост, поддържаше заедно с малцината си храбри другари неравната борба, решен да умре на мястото си. Укреплението, впрочем, едно от всичките източни, още продължаваше да дими.

— Олеле, мале! — болезнено извика някой наблизко. Огнянов трепна от тоя вик и се обърна на лявата страна, откъдето той дойде.

В окопа възник (по гръб, нагоре с лицето) беше паднал Викентий. Червен чучур кръв шуртеше между шията и гърдите му и почерняваше ръката (меката, ронлива) земя. Куршумът беше го пронизал смъртоносно. Тая кръв изми позора му...

Чичо Марин го изнесе настрана под един заслон (защитено място), за да го поемат други и да го отнесат в града. Но там нямаше никого. Височината беше пуста...

Опразнените ложемента (окопи за стрелба в легнало положение) немееха грозно. Само редки гърмежи от другите незаплашвани върхове, на север и на запад от града, се присъединяваха, впрочем безполезно, към Огняновото укрепление, което сега привличаше неприятелските куршуми, както един магнит привлича железните стърготини.

Турците на орляци продължаваха да настъпват насам и гърмяха непрестанно. Те се промъкваха предпазливо през лозята и през розовите градини, които още ги деляха от укреплението, снишаваха се до случайните заслони, лягаха инстинктивно всеки път, когато виждаха, че ще гърмят от някой връх. Те запревземаха едно по едно укрепленията, изпразнени по-рано от паниката.

Вместо въстаниците или трупове им те намираха там оръжия, паласки (кожени чанти за куршуми), чанти, дрехи и други плячки. Намериха и черешовите топове, изнесени вчера вечер по два, по три във всяко укрепление. Освен два, другите стояха още пълни, никому не беше дошло на ум да им запали фитила, та и дух не бе останал за това.

Турците се показаха и на височините на Шайковец, и над самия град. По улиците му запращяха пушки против тях и свалиха знаменосеца и още едного *(наднаха убити знаменосецът и още един турски войник)*. Но съдбата на боя и на града, който се бе задимил на няколко места, беше решена вече в полза на Тосунбеевите пълчища. Те с викове, на черни рояци, се спуснаха от урвите към нещастна Клисуря, като черни рояци врани на някой пресен труп.

XXXVI. РАДА

Щом първите гърмежи по върхищата известиха на Клисуря, че фаталният бой започва, народът, обзет от луда паника, удари на бяг към Копривщица, през Върлищница, тясно планинско гърло в Средна гора, по което тече реката със същото название и се влива в Старата река, на югозападния край на града.

(Старата река се намира в Южна България – Област Стара Загора.)

Госпожа Муратлийска, у която беше на гости Рада, прибра набързо по-ценните си вещи и децата си, за да напусне къщата си и да бяга с другите. Тя се отби при Рада да я вземе. Но при всичките ѝ молби, Рада не искаше да я последва, решена да остане вкъщи... Добрата госпожа Муратлийска със сълзи на очи и на колене я молеше да тръгне веднага; тя не можеше да я остави на такава страшна участ. Турците се показаха вече над яровете *(над стръмните хълмове)* на града; всяка минута беше скъпоценна.

– Иди, иди, како Анице, отведи децата... моля те, остави мене – викаше Рада и тласкаше към вратата госпожа Муратлийска.

Госпожа Муратлийска я погледна уплашена и склочи ръце в безнадеждност. През прозореца видя, че турците се спускат вече към града. Тя се възчуди що да стори *(тя не знаеше какво да прави)*.

Очевидно, само едно отчаяние можеше да доведе Рада до такова безумно упорство *(упоритост, инат)*. И наистина, тя беше жертва на дълбоко отчаяние.

От часа на ужасното спречкване между Огнянов и студента тя остана като сломена, като убита под удара на презрението на любовника си. В смайването си, тя не можа тогава да се оправдае, а после вече не го видя. А Огнянов и досега оставаше в ужасното си заблуждение и с безпределна омраза и отвращение в душата си към нея...

Ако умреше в боя, той щеше да умре с проклетия на устата и в жестоки, нетърпими нравствени терзания. Тая мисъл я привеждаше в ужас. Нямаше ни минута покой. Съвестта ѝ я гризеше, че тя можеше да го успокои, да го разубеди, да разсее неговите подозрения, а не стори това. Този благороден човек щеше да умре окаяно, отчаян, защото беше отишъл да търси смърт – той не се боеше от смъртта – и тя беше длъжна да му я направи поне по-лека, да умре по-спокоен и утешен от мисълта, че умира любим и обожаван...

А може би и да го изтръгне от ноктите на смъртта – тогава той не би я търсил нарочно – и да го запази за себе и за отечеството... Но той не слезе нито един път в града. Тя напразно се опитва няколко пъти, под разни предлози, да иде до окопите и да се види поне за минута с него, но заради това, че си бе навлякла негодуванието на огнения му поглед, упорито ѝ отказваха достъп до укреплението...

Едничка утеха ѝ беше виждането със Стайка, Боримечковата булка, нейна съседка. Боримечката на три пъти бе слизал в града с разни мисии и по пътя се бе отбивал при жена си и ѝ бе съобщил нещо за Огнянов. А чрез Стайка Рада узнаваше, че Огнянов е жив и здрав, че е твърде зает, но нищо повече от това. В тия шест дни, дълги като векове, заедно с мъките ѝ нарастваше и любовта ѝ към Бойчо, толкова нещастен, колкото и храбър. Тая страст достигна до култ. Пред нея заставаше този рицарски образ, разхубавял още от красотата на мъжеството и окръжен от лъчезарния ореол на славата, как с горчива усмивка среща смъртта, там на ония върхове, без поне веднъж да се обърне насам да хвърли един поглед, да пошепне едно сбогом към оная, която не може да живее без него и която той е стъпкал с презрението си... Снощи за пръв път тя се видя с Иван Боримечката, даде воля на чувствата си и плака пред него с горещи сълзи. Добрият Иван я утеши, както знаеше, и ѝ обеща незабавно да предаде писмото ѝ, набързо написано с молив, на Бойчо. (По причини, които знаем, то беше връчено на Огнянов точно в началото на боя.)

Но тя не получи ни думица отговор, поне словесен, и скръбта и отчаянието ѝ нямаха предел... Тя чувстваше, че няма да живее, ако Бойчо занесе презрението си в гроба, към който тя най-сигурно го е тласнала; на нея вече ѝ се виждаше отвратителен тоя живот, за който изворът на любовта и щастието безвъзвратно беше пресушен.

Какво ѝ оставаше занапред? Безпомощни страдания, горчиви съжаления, презрението на света и безнадеждност, вечна безнадеждност... За какво ѝ беше на нея тоя живот? Кому е нужен той? На кого ще се опре тя без унижение? Бяла черква ѝ стоеше сега пред очите грозна и черна като гроб... При Хаджи Ровоама ли да иде пак, да се покори?... При Марко ли? Към него ли да се обърне за покровителство? С кои очи? Тя би умряла от срам пред тоя добър човек... Навярно, и той бе чул гнусните клевети за нея и сега се разкайваше за добротата си... Защото Рада, същия ден, когато си тръгна от Бяла черква, узна грозната мълга, която я опозоряваше там. Не, не, само Бойчо може да я утеши, да я спаси!... Но той като умре? Хубаво прави тая Муратлийска, че иска да живее... Тя има за кого и защо да живее, има кой да заплаче за нея, защото има кой да я обича... А тя? Рада? Тя не може да понесе товара на нещастията си, тя е много слаба. Тя няма какво да прави в тоя тъжен свят, с който нищо не я свързва вече... Но ако остане Бойчо жив? Как страшно ще я презира, защото тя не може да се оправдае – очевидността беше против нея. Оскърбеното му самолюбие не може да ѝ прости. Ударът, нанесен на сърцето му и на гордостта му, беше твърде дълбок... И Бойчо никога, никога не би я видял... Той беше неумолим по въпроса за честта, тя го знаеше. Не, не, тя трябва да умре...

Сега може да се умре лесно и дори славно, под развалините, благородните развалини на тоя геройски град. Нека си върви госпожа Муратлийска, а тя ще остане тук, нека да умре!... Да, понеже Бойчо не ѝ казва да живее, не благоволи да ѝ каже поне една дума, то тя ще умре... И ако смъртта го отмине, то нека знае, че Рада е била честна мома, че и българката не се бои от смърт и че тя се е принесла в жертва на любовта си към него.

Такива и подобни размишления, плод на отчаянието в една нежна и сантиментална душа, съкрушена от нещастieto, се въртяха като буйни облаци из главата на Рада, когато госпожа Муратлийска с плач я дърпаше и молеше да я последва. Но Рада беше неумолима.

В тоя миг от улицата се чуха викове на българи. Госпожа Муратлийска надникна от прозореца; тя видя въстаници и попита един от тях:

— Бай Христо, какво става горе? Огнянов къде е сега? Ами къде бягаш?

Въстаникът отговори запъхтян:

— Батак, батак! Аничке, Огнянов клетникът... си остана там... Стана страшно... Бягайте по-скоро, към Върлищница!

И въстаниците изчезнаха. Очевидно, бай Христо беше от укреплението на Огнянов. Рада изпищя като луда. Тогава госпожа Муратлийска, след безплодни усилия да я отведе, напусна къщата си.

Беше вече време, защото не след много Рада чу отчаяни женски викове от северния край на града, нагазен вече от турците. Както стоеше прехласната и объркана от мъката си, тя видя от прозореца тъпла башибозуци, че тичаха с голи ножове по една улица, застигнаха двама души и ги съсякоха... Тя видя добре как нещо червено шурна от падналите; тя видя смъртта, ужасна смърт, в най-ужасния ѝ вид, и я облада луд страх от нея ...

Чувството на живота се пробуди със стихийна сила в тая млада девойка и то задуши в нея всички други чувства, парализира всичката ѝ решителност да умре, която ѝ даваше отчаянието до преди малко. Тя търти да бяга, да се спаси от смъртта или от живота, който ѝ биха харизали (*подарили*) сластолюбивите кръвожадници...

Тя отвори вратата, за да слезе по стълбите, но веднага чу, че вратата на двора се хлопна и отвори с голям трясък и в същата минута видя през клоните на овошките в двора въоръжен мъж, последван и от още една фигура, които бързо идеха към стълбите, където се бе спряла вдървена. Тя се окопоти, върна се назад в стаята, хлопна вратата бързо, заключи я и полужива от ужас, отиде, та се скри в отсрещния ъгъл. Едва бе успяла да стори това, вратата се заудря и захлопа и някакъв зверски, страшен глас започна да реве отвън...

Понеже вратата не се отваряше, оня, който искаше да влезе, започна да я троши и да кърти с нещо като брадва; тя заскърца, запращя, дупка зейна от едната страна и оттам се провря цевта на една пушка, с която нападателят се напъваше да отпори разнебитената врата.

Рада чуваше пращенето на сухите дъски, които отстъпваха под напора на желязото, тя видя един огромен крак, че се провря вече: нападателят проникваше.

Товага я облада неизразим ужас и помрачи всичките ѝ мисли. Смъртта ѝ се стори хиляда пъти по-добра от страшните минути, които приближаваха... Тя хукна към иконостаса, запали осъщна свещичка от тлеещото пламъче на кандилото (на маслената лампа) и се върна бързешката в къта. Там, на масата, беше повалена една кожена торба, пълна с барут, забравена от въстаниците. Рада отиде до нея, в дясна ръка взе свещицата, а с показалеца на лявата си ръка започна да бърка в завързаните уста на кожената торба, за да отвори дупка, дето да покаже пламъчето. Дупката веднага се отвори.

В тоя миг вратата с голям трясък се сгромоляса на земята и една исполинска фигура проникна. Иван Боримечката се появи на прага. Зад него се мярна Стайка. Рада не ги видя и поднесе свещта към барута.

XXXVII. ДВЕ РЕКИ

А в тоя същия миг Огнянов беше далеко в планината.

Последен отстъпил от укреплението, когато турците вече се покачваха по насипа, а други го замеряха от близкото укрепление, окървавен, очернен от барут, със сако продупчено на две места, той като по чудо избягна от ръката на врага и от куршумите му... Той търсеше смъртта, но инстинктът за самосъхранение, по-силен от всяка воля в тоя момент, го спаси.

Сега той се намираще на върха на Върлищница, на лявото ѝ бърдо (възвишение, хълм), в подножието на което течеше рекичката.

Върху кръвта, върху потта, върху барутното чернило, върху праха на лицето му сега течаха сълзи.

Огнянов плачеше.

Той се бе спрял и гледаше ужасните картини на корабокрушението на революцията. Той беше останал гологлав, без калпак на главата.

Долу в долъ имаше изпоплашена тълпа от въстаници, жени, деца, които в луд страх се спасяваха навътре в планината. Ревът и писъците на нещастниците достигаха ясно до него.

Срещу него – Клисура в пламъци.

Внезапно погледът му падна на дясната ръка, обляна с кръв. Той се сети, че беше кръв от Кандов. И в същия миг умът му от Кандов мина на Рада... Косата му настръхна: той бръкна в пазвата си и извади смачканото писмо на Рада, което отвори.

Той прочете следните няколко реда, написани с молив, но от една отслабнала и разтреперана ръка:

„Бойчо!

Ти ме остави с презрение. Без тебе аз не мога да живея... Моля те, прати ми една думица само... Ако заповядаш, аз ще остана жива... Невинна съм... Отговори ми, Бойчо. Страшни часове прекарвам... Ако не, сбогом, сбогом, обожаеми, аз ще се погребя под развалините на Клисура...

Рада”

Неизразима мъка се изписа по лицето на Огнянов. Той устреми поглед към града, където пожарите се умножаваха. В различни точки на града над покривите бликваха нови пламъци, издигаха се и лижеха въздуха с бледочервени езици ... Черни облаци дим се разстилаха над града и се сливаха с облаците на небето, което бяха застлали цяло; по тяхна причина по-рано започна да притъмнява.

Пожарите се разпростираха с голяма бързина във всички посоки. Тяхната кървава светлина се отразяваше по сипеите, по урвите на Рибарица и във вълните на Стара река... Огнянов търсеше да види двуетажната къща, където живееше госпожа Муратлийска. Той скоро я намери и с трепет позна двата прозореца на Радината стая. Къщата още не бе засегната от огъня, но околните къщи пламтяха и бързо го докарваха към нея.

– Ах! Тя, нещастната, сигурно е там!... Ужасно! Ужасно! – И той се хвърли надолу по урвата към дола. Той се спусна, или по-точно, се строполи по сипеите и гъсталаците и тръгна назад към устието на реката, по посока към Клисура.

Теснината на река Върлищница беше задръстена от бежанци от двата пола, от всички възрасти и състояния. Тая изплашена маса хора, проточена по цялата дължина на реката, приличаше на една друга река, течаща в противоположната посока. Паническият страх беше изпразнил Клисура за един час и бе натъпкал тоя планински дол.

Всички тичаха, всички бягаха, запъхтени и обезумели, като хора, които някой гони по петите. Едни бяха излезли само с дрехите си на гърба, други бяха натоварени с разни завивки, покъщнина и дрехи, често даже – с най-непотребни вещи, грабнати в бързината.

Това понякога достигаше до комизъм. Така един имотен домакин, напуснал къща и дом, беше взел под мишница само един степен часовник, който никак не му трябваше точно сега... Другаде, една жена носеше ситото си и то доста ѝ пречеше в бягането... Срещаха се бабички и момичета, които бягаха боси по камъняците, а в ръце държаха обувките си, да не се изхаят... Огнянов се сблъскваше на всеки миг с тия изплашени тълпи или се спъваше в нападали и примрели жени, които викаха отчаяно и никой не идваше да ги повдигне...

Той виждаше всички тия ужаси, настръхнал, замаян, гологлав (без калнак), и припикаше лудешки по посока на града, с една само мисъл, оцеляла в съзнанието му: да спаси Рада. Той инстинктивно я търсеше с погледа си в обезобразените от страх лица на срещаните жени и девойки и пак тичаше напред. Тия люде (хора) бяха чужди за него, те бяха призраци, те не съществуваха за него. Той даже не разбираше защо бягат тия хора, той не мислеше за тях, както и те не мислеха за него, и никой не се чудеше и не питаше защо той отиваше назад, когато всичките отиват напред. Нямаше разсъдък: имаше само пътека. На всяка стъпка сцените на ужаса ставаха по-поразителни и по-чести.

При един завой на урвата той се спъна в едно момиченце, което, sloмено от тичане, обезумяло от страх и кърваво, беше паднало в реката, пишеше отчаяно и силно за помощ...

Малко по-нататък едно дете пеленаче, присиняло от плач за майка си, която го беше оставила, навярно, за да ѝ олекне в бягането... Баби, мъже, жени прескачаха това бедно създание, но никой не го виждаше и не го чуваше. Всеки мислеше само за себе си.

Страхът прави сърцето жестоко, той е най-висшата и безобразна форма на егоизма. Самият позор не слага такъв подъл печат на лицето, както страхът... Огнянов машинално се наведе, взе детето и мина напред...

При един храсталак, настрана от пътя, една жена беше обезумяла, тя с изкривено от страдания лице простираше ръце към минувачите... Плачове, прегракнали викове, детински писъци пълнят въздуха... Като за венец на всички тия нещастия ливна и дъжд като из ведро.

Той заплющя над уморените бежанци и напълни с див ек планините. Лапавицата (*валез от дъжд и сняг, придружен с вятър*) ставаше от миг на миг по-голяма; по стръмните скали потекоха мътни потоци към реката и заливаха краката на нещастните бежанци, бити в лицето от дъжда, измокрени до голо и помръзнали от студ. Децата, теглени от майките си насила, ревяха раздирателно и се влачеха из пороя, и падаха... Плаحوвете и вайканията нарастваха още повече...

Урвите на прохода приповтаряха тоя див ек на страданията и на стихията, в който се сливаше и шумът на реката. Ненадейно, Огнянов позна през дъжда в отсрещната върволица една жена – първия човек, когото позна в тоя наваляк. Тя беше госпожа Муратлийска, с едно дете пеленаче на ръце, а три по-възрастни вървяха след нея. Той прегази мътната вода и пресрещна уморената майка.

– Къде е Рада? – попита той.

Тя отвори уста, но от запъхтяване не можеше да проговори.

Тя само му посочи с ръка към града.

– У вас?

– Там, там, скоро... – едвам избъбла тя. Слаба, каквато беше, госпожа Муратлийска надали щеше да извърви пътя докрай. Очите ѝ бяха необикновено изпъкнали от напъване да върви по лошия път. Но в замяна на силата на мускулите, у нея се появи вътрешна сила... Тая сила ѝ вдъхваха хубавите като ангели деца.

– Къде носиш това дете? – попита тя със слаб глас, който дъждът заглушаваше.

Огнянов се огледа. Той едва сега видя, че отнякъде е взел това дете и го носи, без да знае как... Едва сега усети тежестта на това малко творение и пискливия му глас.

Той гледеше слисано госпожа Муратлийска.

– Дай го, дай го...

И тя го пое от Огнянов, стисна го на лявата страна на мокрите си гърди, а на дясната стисна своето и продължи пътя си...

Беше съвсем тъмно, когато Огнянов достигна устието на река Върлищница. От това място Клисура се виждаше цяла. Дъждът я беше угасил; само затаени под покривите пламъци още блестяха и хвърляха през прозорците из потъмнелия град червеникави снопове светлина...

Чуваха се отдалечени сгромолявания на здания... Пламъците пак се подхващаха и предаваха на други къщи. Изведнъж Огнянов съзря един голям нов пожар, който избухна в южния край на града. Големи пламъци с трясък и молнии (*светкавици*) изскачаха от него и милиарди искри се разхвърчаха из въздуха. Огнянов забеляза, че на това място беше къщата на госпожа Муратлийска... Да, къщата гореше...

Същият миг горният етаж на тая къща се срути в едно море от пламъци и жълт дим. На този етаж беше стаята на Рада! Той се хвърли като бесен в пламтящите улици, пълни с разсвирепели турци, и потъна в тях.